

2024 Year
October 3

tiad

**Turkish Journal
of Iranian
Studies**

Concessionaire & Editor in Chief

Associate Professor Turgay Şafak

Associate Editors

Associate Professor Umut Başar

Muhammed Furkan Şahin

Editorial Board

International Relations and Political Science: Professor Mesut Özcan, Social Sciences University of Ankara, Ankara, Türkiye

History: Professor Gazi Osman Özgüdenli, Marmara University, İstanbul, Türkiye

History of Religions: Associate Professor Mehmet Alıcı, Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye

Persian Language and Literature: Professor Hicabi Kırılancı, Ankara University, Ankara, Türkiye

Turkish Language and Literature: Professor Nurettin Demir, Hacettepe University, Ankara, Türkiye

Theology: Professor Mehmet Ali Büyükkara, Marmara University, İstanbul, Türkiye

Art History and Fine Arts: Assistant Professor Ali Rıza Özcan, Mimar Sinan Fine Arts University, İstanbul, Türkiye

Anthropology: Professor M. Nazif Shahrani, Indiana University Bloomington, Bloomington, USA

Sociology: Associate Professor Seyed Javad Miri Meynagh, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iranian

Philosophy: Professor Şamil Öçal, Social Sciences University of Ankara, Ankara, Türkiye

Media and Communication: Associate Professor Abbas Assadi, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iranian

Advisory Committee

Professor Ahmet Yaşar Ocak, TOBB University of Economics and Technology (R), Ankara, Türkiye

Professor Benedek Péri, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary

Professor Fariba Zarinebaf, University of California, Riverside, USA

Professor Homa Katouzian, University of Oxford, Oxford, England

Professor Kemal İnat, Sakarya University, Sakarya, Türkiye

Professor Mahmud Erol Kılıç, IRCICA, İstanbul, Türkiye

Assistant Professor Mahmoud Omidzalar, University of California (R), Riverside, USA

Associate Professor Hassan Hazrati, University of Tehran, Tehran, Iran

Associate Professor Mohammed Alsulami, International Institute for Iranian Studies, Riyadh, Saudi Arabia

Associate Professor Mohsen Shariatnia, Shahid Beheshti University, Tehran, Iranian

Associate Professor Muhammed Taki Imami Hoyi, Islamic Azad University (R), Rey, Iranian

Professor Nəşib Göyüşov, Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Manuscripts, Bakü, Azerbaijan

Professor phil. Anja Pistor-Hatam, Kiel University, Kiel, Germany

Professor Richard Foltz, Concordia University, Quebec, Canada

Professor Shahram Pazouki, Iranian Institute of Philosophy, Tehran, Iranian

Assistant Professor Shervin Farridnejad, Institute of Iranian Studies, Freie University of Berlin, Berlin, Germany

Professor Shodimuhammad Sufizoda, Tajikistan National Academy of Sciences, Dushanbe, Tajikistan

Professor Tim Epkenhans, University of Freiburg, Freiburg im Breisgau, Germany

Professor Tufan Gündüz, Hacettepe University, Ankara, Türkiye

Professor Turaj Atabaki, Leiden University, Leiden, Holland

English Language Editor

Dr. Reza Vahdani Sanavi, Ankara

Sosyal Bilimler Üniversitesi,

Ankara, Türkiye

Persian Language Editor

Dr. Ali Rıza Mukaddem

Book Review Editor

Oral Toğa

Editing

Seher Yazar

Secretariat

Beyzanur Yüksel

Reviewers of the Issue

Professor Nurettin Demir

Associate Professor Muzafer Kılıç

Associate Professor Rıdvan Özdiç

Associate Professor Selin Muzafer

Bölme

Associate Professor İsmail Sarı

Associate Professor Serhan Afacan

Associate Professor Hakan Aydemir

Assistant Professor İsmail Yaylacı

Teaching Assistant Bilgehan Alagöz

Assistant Professor Rahim Farzam

FROM EDITOR IN CHIEF

Dear Reader,

We are pleased to present the sixth issue of the *Turkish Journal of Iranian Studies (TJIS)*. First and foremost, we would like to thank the authors who contributed to the preparation of this issue, the esteemed reviewers who evaluated the articles, and the TJIS team for their meticulous oversight of the process. In this sixth issue, we feature three original research articles, one translated article, and a book review.

In the article titled “The Instrumentalization of Terrorist Organizations and Social Movements: PKK/PJAK and the Jin, Jiyan, Azadi Campaign in Iran,” authored by Çağatay Balcı, the question of how terrorist organizations instrumentalize social movements is addressed. It should be noted that this is a remarkable article, framed within the context of the Mahsa Amini events that occurred in Iran in recent years.

In the article titled “Iran-Al Qaeda Relations in the Context of the Marriage of Convenience and Hostile Relations Debates in US-Centric Security Studies,” authored by Cihan Gündüz, the Iran-Al Qaeda relationship is examined in the context of the terrorism debates attributed to Iran by the US. In his article, Gündüz provides an objective analysis by reviewing the statements of American foreign policy decision-makers on the subject, the declarations of Al-Qaeda leaders, the arguments of Iranian politicians, intelligence documents, academic studies, and news reports.

The article written by Iana Iuzepovych, “The Role of US Ambassador Henderson in the Resolution of the Iranian Oil Crisis and the Coup Against Mossadegh (1951-1953),” discusses one of the most significant events in modern Iranian history: the nationalization of oil and the coup against Mossadegh. Iuzepovych’s article examines the role of Loy Henderson, who served as the US Ambassador to Iran from 1951-1954, relying on archival documents, a subject that has not been widely discussed to date.

In the book review included in this issue, Aysel Mirzayeva reviews Behrooz Ghamari-Tabrizi’s book *Islam and Dissent in Postrevolutionary Iran: Abdolkarim Soroush, Religious Politics and Democratic Reform*. The book explores the importance of public Islam and the role of Muslim intellectuals in shaping contemporary Iranian society.

This issue also includes a translated article. Hâmit Zübeyir Koşay’s article, “Elam and Central Asian Relations,” written in English in 1968 in Tehran and previously not given much attention in Turkey, has been translated into Turkish by Eray Karaketir. The article argues that there are similarities between the language of the Elamites, who established the Elamite Kingdom in Southwest Iran in the first quarter of the third millennium BC, and Turkish, providing various pieces of evidence. This will be of interest not only to ancient historians but also to Turkologists.

We look forward to meeting you again in the seventh issue.

Assoc. Prof. Dr. Turgay Şafak
Editor in Chief/Rights Owner

CONTENTS

RESEARCH ARTICLE

ÇAĞATAY BALCI

*Terrorist Organizations And Instrumentalization of Social Movements:
PKK/PJAK and Jin, Jiyan, Azadi Campaign in Iran* 1

CİHAN GÜNDÜZ

*The Iran-Al Qaeda Relationship in U.S. Centered Security Studies
Within the Context of Marriage of Convenience And Hostile Relations* 21

GRADUATE THESIS ARTICLE

İANA İUZEPOVYCH

*U.S. Ambassador Henderson's Role in the Resolution of the Iranian Oil
Crisis and the Coup Against Mossadegh (1951-1953)* 44

BOOK REVIEW

AYSEL MİRZAYEVA

*Islam and Dissent in Postrevolutionary Iran:
Abdolkarim Soroush, Religious Politics and Democratic Reform* 66

TRANSLATED ARTICLE

ERAY KARAKETİR

Elam and Central Asian Relations 71

TERRORIST ORGANIZATIONS AND INSTRUMENTALIZATION OF SOCIAL MOVEMENTS: PKK/PJAK AND JIN, JIYAN, AZADI CAMPAIGN IN IRAN*

 Çağatay Balcı**

ABSTRACT

Social movements have strategic functions for terrorist organizations. Accordingly, terrorist organizations try to instrumentalize social movements. In this context, the types of instrumentalization of social movements by terrorist organizations can be classified in three different ways: “narrativistic,” “tactical” and “seizing.” This study examines the instrumentalization strategy used by the PKK/PJAK during the Mahsa Amini protests in Iran in 2022. In this context, it tries to explain how the PKK/PJAK transformed the protests into a “Jin, Jiyan, Azadi” campaign as a result of the use of these three different forms of instrumentalization in line with its own organizational propaganda strategy. The methodological approach of the study was qualitative research. A literature review on terrorist organizations and social movements was conducted. Organizational data on the PKK/PJAK’s exploitation of the Mahsa Amini protests in Iran in 2022 was then collected and classified. In this context, the study sought to answer the following research questions: Why do terrorist groups seek to instrumentalize or exploit social movements? Under which circumstances and how terrorist organizations can instrumentalize social movements? How did the PKK/PJAK exploit and instrumentalize the social movement in 2022, in Iran, and how did it transform this movement into the Jin, Jiyan, Azadi campaign in the context of its organizational strategy?

Key Words: Terrorist Organizations, Social Movements, Strategy, Instrumentalization, PKK/PJAK.

* Atıf/To Cite: Balcı, Ç. (2024). Terrorist organizations and instrumentalization of social movements: PKK/PJAK and Jin, Jiyan, Azadi campaign in Iran. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 3(6), ss. 1-20.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, cgtyblc@hotmail.com

TERÖR ÖRGÜTLERİ VE TOPLUMSAL HAREKETLERİN ARAÇSALLAŞTIRILMASI: PKK/PJAK VE İRAN’DA JİN, JİYAN, AZADİ KAMPANYASI

ÖZET

Terör örgütleri açısından sosyal hareketler stratejik işlevlere sahiptirler. Bu doğrultuda terör örgütleri sosyal hareketleri araçsallaştırma girişimlerinde bulunmaktadır. Bu kapsamda terör örgütleri sosyal hareketleri araçsallaştırma tiplerini “anlatısal,” “taktik” ve “ele geçirme” olmak üzere üç farklı biçimde sınıflandırmak mümkündür. Bu çalışmada PKK/PJAK’ın 2022 yılında İran’da yaşanan Mehsa Emmini protestoları sürecinde uyguladığı araçsallaştırma stratejisi incelenmiştir. Bu bağlamda söz konusu üç farklı araçsallaştırma biçiminin kullanımı sonucunda PKK/PJAK’ın protestoları kendi örgütsel propaganda stratejisi doğrultusunda “Jin, Jiyan, Azadi” kampanyasına nasıl dönüştürdüğü açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında PKK/PJAK’ın 2022 yılında İran’daki Mehsa Emmini protestolarını istismar etmesine ilişkin örgütsel veriler toplanmış ve sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda, çalışmada aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır: Terör örgütleri toplumsal hareketleri hangi sebeplerle araçsallaştırmaya veya istismar etmeye çalışırlar? Terör örgütleri toplumsal hareketleri hangi koşullarda ve nasıl araçsallaştırabilmektedirler? PKK/PJAK, 2022 yılında İran’da ortaya çıkan toplumsal hareketi nasıl istismar etmiş, araçsallaştırmış ve örgütsel stratejisi bağlamında bu hareketi Jin, Jiyan, Azadi kampanyasına nasıl dönüştürmüştür?

Anahtar Kelimeler: Terör Örgütleri, Sosyal Hareketler, Strateji, Araçsallaştırma, PKK/PJAK.

Introduction

The term ‘social movement’ has a number of meanings in sociology and political science. At its most basic and general level, the term, which encompasses a wide range of meanings, refers to collective action by large groups or smaller communities driven by specific socio-political motivations. There is a significant interaction between the phenomena of terrorism and social movements. Historical examples show that social movements can evolve into terrorist activities, and vice versa. Thus, while social movements typically begin as peaceful civic initiatives, they can evolve into terrorist activities under the influence and actions of violent individuals. Terrorist organizations can exploit the interaction and fluidity between terrorism and social movements in different situations, allowing them to use social movements to further their strategic objectives.

The methodological approach of the study was qualitative research. A literature review on terrorist organizations and social movements was conducted. Organizational data on the PKK/PJAK’s exploitation of the Mahsa Amini protests in Iran in 2022 was then collected and classified.

In this context, the study sought to answer the following research questions:

- Why do terrorist groups seek to instrumentalize or exploit social movements?
- Under which circumstances and how terrorist organizations can instrumentalize social movements?
- How did the PKK/PJAK exploit and instrumentalize the social movement in 2022, in Iran, and how did it transform this movement into the Jin, Jiyan, Azadi campaign in the context of its organizational strategy?

1. Social Movements and Terrorist Organizations

1.1. Social Movements and Their Dynamics

The concept of social movement is a concept with a variety of meanings in the fields of sociology and political science. In the simplest and most general terms, this concept, which has very wide semantic boundaries, defines collective movements of masses or smaller communities in line with certain socio-political motivations (Eder, 2015, p.33). From this perspective, social movements refer to the processes that may occur as a result of any social grievance. The basis of social movements is the discontent, objection, or desire for change of a particular community on a particular issue (Cisar, 2015, p.55). These issues may be related to local problems, or they may include more structural problems such as women's rights, social injustices, poverty, or more radical demands for change in the political system.

Consequently, the subject matter of a social movement can generally determine its scale, strategy, and goals. For instance, a social movement that emerges in response to a local environmental pollution problem is likely to be limited to a local audience, cease to exist once the problematic issue is resolved, and adopt a strategy that distances itself from violent action (Goldstone, 2015, p. 146). Conversely, social movements that originate from structural problems such as poverty and injustice tend to become more widespread and mass and may be more prone to violence. However, in the contemporary era, the phenomenon of glocalization has facilitated the dissemination of local social movements to the national sphere and beyond, while social movements at the global or national level can also extend to the most localized units (Chesters and Welsh, 2011, p. 9). In this context, the impact of globalization has intensified the interconnected-

ness and unpredictability between the scales of social movements.

This phenomenon has the effect of rendering social movements more susceptible to the influence of global, national, and local factors. This can have a profound impact on the nature and trajectory of social movements. Consequently, social movements may originate spontaneously, attain considerable proportions, and then conclude when the relevant demand is satisfied. Conversely, social movements may commence spontaneously, attain a considerable scale, and yet be suppressed. Nevertheless, the effects of such movements may persist. In addition, social movements may commence spontaneously, become organized, reach a conclusion, or evolve into a long-term process.

Finally, social movements may commence as organized entities and subsequently attain a mass following. In all of these processes, global influences can manifest themselves, and these influences can be reflected, especially in the context of organizational structures (Chesters and Welsh, 2011, p. 109). At the local, national, or international level, various organizational structures may seek to assume leadership of the social movement, claim ownership of the movement, or attempt to influence it and expand its scope. Furthermore, they may attempt to organize the movement or subordinate it to themselves.

In this context, an organizational structure operating at the local level may take steps to increase its scale to a national or international level, while a national or international organizational structure may take steps to strengthen its influence at the local level. Organizational structures are of great importance, as they enable the determination and direction of the narrative and strategy of social movements (Martin, 2015, p. 200). Concurrently, organizational structures frequently possess the capacity to determine the repertoire of tactics and methods employed by social movements. Consequently, organizational structures exert a considerable influence on the

methods employed by social movements, including passive resistance, protest and marching, or violence.

1.2. Social Movements as Instrument and Opportunity for Terrorist Organizations

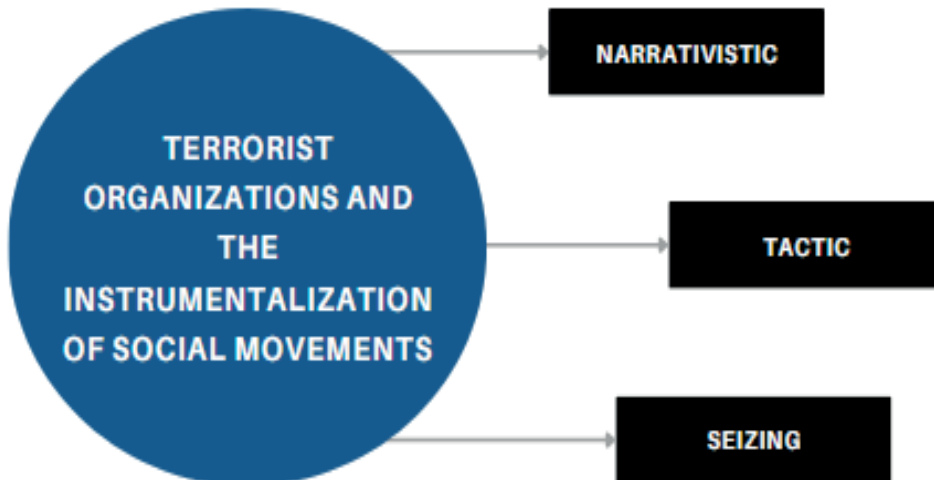
The phenomena of terrorism and social movements have a close interaction. Historical examples show that social movements can transform into terrorist movements, and vice versa. Therefore, although social movements often begin as non-violent civil movements, they can evolve into terrorist movements under the leadership and attempts of actors who resort to violence (Weber and King, 2014, p. 254). During this process, the attractiveness of the social movement may decrease, and it may become represented by a narrower terrorist group. Conversely, some terrorist movements may become non-violent after a certain stage due to various reasons. These reasons may include the loss of capacity and power of the organization, the loss of support for the armed struggle, or the achievement of the organization's objectives. As a result, the organization may transform itself into a social movement by laying down arms and becoming a non-violent political movement.

The interaction and transitivity between terrorism and social movements can be exploited by terrorist organizations in different contexts. This enables terrorist organizations to utilize social movements in accordance with their strategic objectives. In this context, it is possible to categorize the ways in which terrorist organizations instrumentalize social movements under three different headings: 1) narrativistic, 2) tactic, and 3) seizing.

Firstly, according to the narrativistic instrumentalization orientation, terrorist organizations attempt to instrumentalize the phenomenal aspect of social movements. This is the consequence of the narrativistic strategies employed by terrorist organizations. It can be argued that every terrorist organization requires a specific narrative to introduce and explain its *raison d'être*, its struggle, and its goal to the masses. In order to fulfill this need, they construct a narrative. In this framework, the social movement phenomenon can serve as the basis and center of these narratives. Terrorist organizations may present themselves as social movements created by social problems, injustice, oppression, poverty, discrimination, and similar socio-economic and socio-political issues. In this manner, they are able to present themselves as the vanguard of a social movement and simultaneously as the representative, pioneer,

Figure 1

Terrorist Organizations and Instrumentalization of Social Movements

and protector of a particular community and mass (Marsden, 2014, p. 19). Ultimately, they seek to establish a basis of legitimacy through this process. Terrorist organizations that view the use of violence as a “necessity” for the success of a social movement employ discursive strategies, such as naming themselves “freedom movements” or “liberation movements,” to present themselves as social movements (Marsden, 2014, p. 19).

Secondly, social movements present a tactical opportunity for terrorist organizations. Terrorist organizations possess a wide range of organizational tactics. The items in this toolbox meet the tactical requirements that terrorist organizations require on a cyclical or continuous basis (Almeida, 2019, p. 56). Such tactics include the creation of a terrorist trap, the declaration of a ceasefire, the initiation of peace talks, the provocation of the state, the formation of alliances with other organizations, and so forth. In contrast, the tactic that occupies an exceptional place in the toolbox is the creation of a social movement and its transformation into an insurgency. While engaged in armed activities and the commission of terrorist acts, terrorist organizations have the objective of attracting a significant number of people to their side. This is a long-term goal, with the ultimate aim of becoming a mass movement and, in turn, gaining territorial control and establishing their own sphere of power.

In this context, the insurgency is regarded as one of the final stages of each terrorist organization’s struggle. Once they have gained the support of the general public, terrorist organizations seek to establish alternative power bases that challenge the authority of the state (Johnston, 2014, p. 151). This is known as the “master plan” of terrorist organizations. Consequently, the initial phase of the insurgency process is based on the establishment of a social movement. In the initial stages of their operations, terrorist organizations typically lead the masses to participate in civil and non-violent social movements, mass protests, and unrest (Henshaw, 2021, p. 101).

Subsequently, the chaotic situation that emerges in this process serves to accelerate the mobilization of the masses. At this stage, terrorist organizations establish direct contact with the masses through their militants and cells, with the intention of transforming this movement into an armed movement; insurgency (Henshaw, 2021, p. 150). Consequently, the masses take up arms, and conflicts with state forces commence, which may result in the establishment of a power area under the control of the terrorist organization.

Thirdly, another category in the context of how terrorist organizations instrumentalize social movements is seizing. Consequently, terrorist organizations invariably perceive social movements that emerge independently of them as a potential opportunity. Such movements are regarded as an opportunity for terrorist organizations to reach a large number of people and become a mass movement. Consequently, terrorist organizations seek to join social movements that emerge independently of them, with the intention of becoming a part of these movements and even assuming leadership roles (Johnston, 2014, p. 160). These objectives are attained to a certain extent, in conjunction with the ideological orientation and narrative of the terrorist organization. In this regard, the degree of parallelism between the subject matter and rationale of the social movement and the ideological orientation and narrative of the terrorist organization determines the potential of the terrorist organization to join and influence the social movement. To illustrate, an ethno-separatist terrorist organization may find it easier to join a social movement based on ethnic identity rights emerging in the country of operation. Conversely, a left-wing terrorist organization may be more readily able to adapt to and direct a social movement related to social rights and laborers. In these processes, terrorist organizations seek to present themselves as the driving force of the developing social movement. They may seek to evolve the movement towards the goal of radical change, or they may attempt to

present themselves as the vanguard of the movement. The movement is identified with the narrative of the terrorist organization and appropriated by it. In particular, if the movement emerges from the social base that it claims to represent and lead, it fully embraces it. A concrete example of this phenomenon is the PKK/PJAK terrorist organization's effort to join and direct the social movement that emerged in Iran in 2022 with the theme of women's freedom movement after the death of Mahsa Amini.

2. PKK/PJAK and Jin, Jiyan, Azadi Campaign in Iran

2.1. Social Movements in PKK/PJAK's Strategy

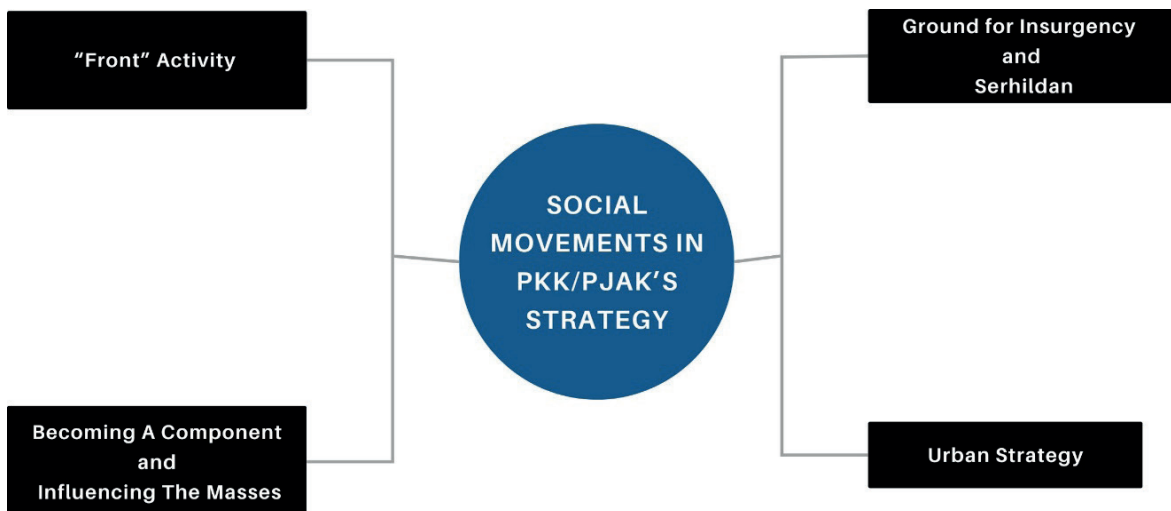
As is the case with all terrorist organizations, the PKK/PJAK has an important place for social movements in its organizational doctrine. When the PKK's organizational strategy is examined, it is evident that social movements are accepted as an instrumental element in a number of different dimensions and functions (Öcalan, 1992; 2001). In this context, it is possible to identify four different dimensions and functional areas

that interact with each other within the narrative, tactic, and seizing contexts. Consequently, the PKK's organizational strategy regards social movements as 1) "Front" Activity, 2) Ground for Insurgency and "Serhildan", 3) Urban Strategy, and 4) Component and Influencing the Masses.

Firstly, social movements are perceived as a phenomenon closely related to front activities in the context of PKK/PJAK. In the organizational doctrine of PKK/PJAK, as in many other terrorist organizations, the concept of front refers to organizational units that are responsible for "ideological and propaganda activities" that are "the activities except for the armed wing". These units are responsible for disseminating the ideological tenets of the organization to the general public, expanding the organization's supporter base, and providing political and social support to the organization. In this context, social movements are regarded as conducive environments and grounds for front activities by the PKK/PJAK. Through the implementation of front activities, the PKK/PJAK seeks to establish or influence existing social movements with the objective of expanding its network of sympathizers and garnering greater support for the organization.

Figure 2

Social Movements in PKK/PJAK's Strategy

Secondly, the social movement plays a pivotal role within the framework of the PKK/PJAK's organizational doctrine. The PKK/PJAK's organizational doctrine posits that insurgency movements will emerge as a result of the masses being led by the organization as the final stage of the strategic phases of the conflict. This situation, which is narrativized by this organizational doctrine with the concept of "Serhildan" meaning "unrest or uprising", reveals that the PKK/PJAK equates the creation of social movements with the creation of insurgency. However, for the PKK/PJAK, the transformation of existing social movements into insurgency is another objective at this stage. In both instances, social movements are regarded by the PKK/PJAK as a foundation for insurgency and "the pathway to ultimate triumph".

Conversely, social movements are intimately connected to PKK/PJAK's urban strategy. For PKK/PJAK, urban areas are consistently regarded as the most crucial locations. It is postulated that the strategy of urban guerrilla and urban conflict in these areas will result in significant gains for the organization's objectives. In this context, the creation of social movements in cities or the ability to direct emerging social movements is seen as a crucial aspect of PKK/PJAK's urban strategy. Finally, another dimension of PKK/PJAK's strategy towards social movements is becoming a component and influencing the masses. By this strategy, the PKK/PJAK aspires to become a component of an emerging social movement, thereby increasing its visibility and influence among the general public. At this juncture, the primary objective is to attain a level of influence that can guide the existing social movement while simultaneously expanding its support base.

This approach to social movement in the organizational strategy of the PKK/PJAK has also been reflected in practice. In terms of historical analysis, the PKK's strategy and activities in Turkey provide illustrative examples of

the organization's social movement strategies. In the mid-1980s, the PKK initiated a process of terrorism and conflict against Turkey. By the end of the 1980s, the PKK considered that it had reached a certain stage in its movement in the name of the so-called "national liberation struggle" and aimed to bring the local population into a more intense interaction with the organization. In pursuit of this objective, the PKK initiated the formation of social movements in the south-eastern regions of Turkey, which it designated as "Serhildan" beginning in 1990. In the period between 1990 and 1994, the PKK implemented a strategy to transform these so-called social movements into a platform for insurgency and establish these regions as so-called "liberated areas".

Prior to 1994, the PKK did not achieve the anticipated outcomes from this strategy. However, it continued to pursue the objective of integrating into the social movements in Turkey. In this process, the PKK sought to become a part of social movements in Turkey, particularly those organized by left-wing groups, and to gain greater influence among the masses. This situation persisted throughout the 2000s. The PKK's strategies of creating "serhildan" and simultaneously joining other social movements were pursued in a synchronized manner. A comparable phenomenon was observed in the context of the establishment of PJAK in Iran.

PJAK has maintained an existential relationship with social movements since its inception. It is even possible to trace the foundation of PJAK to a proto-social movement. Consequently, on 15 February 1999, following the capture of PKK leader Abdullah Öcalan, a significant popular movement emerged in the Kurdish regions of Iran. This movement was regarded as a social movement by the PKK and perceived as an opportunity to be active in the Kurdish regions of Iran. In this process, the PKK intensified its organizational and ideological activities in the Kurdish regions of Iran, which resulted in the establishment of PJAK.

This situation is also reflected in the so-called statute and symbol of PJAK. Accordingly, PJAK traces its founding to 15 February 1999 and claims that its symbol, the sun with 15 rays, symbolizes 15 February 1999 (PJAK, 2020). Since its inception, the PKK/PJAK has endeavored to replicate the PKK's social movement strategy in Turkey in Iran and the Kurdish regions of Iran. Consequently, the objective of PJAK has been to join, become part of, create, and lead social movements that have emerged throughout Iran or in the Kurdish regions of Iran since its establishment. One of the most illustrative examples of this phenomenon is the 2022 protests in Iran, which is known as Mahsa Amini protests.

2.2. Gender and Femininity in PKK/PJAK's Narrative and Its Organizational Strategy

In the context of terrorism and terrorist organizations, gender and femininity are instrumentalized as propaganda objects in the context of instrumentalism in line with images and images such as oppression, discrimination, injustice, inequality, deprivation, and exposure to violence. At this point, terrorist organizations present themselves as the sole leading actor and terrorism as the sole form of struggle in order to overcome and improve these negative images and images of women (Gentry and Sjoberg, 2011, p.60).

For terrorist organizations that exploit religion, the instrumentalization of gender and femininity as propaganda objects is shaped by the ideological elements envisaged by the relevant terrorist organization. In terms of these ideological elements presented in the form of religious teachings by terrorist organizations that exploit religion, women and female identity are identified with a profile that has a secondary position, needs protection, and cannot provide this protection with its own power, is largely passive and has secondary functions (Gentry and Sjoberg, 2011, p.65). This understanding posits the conscious and physical protection of women from

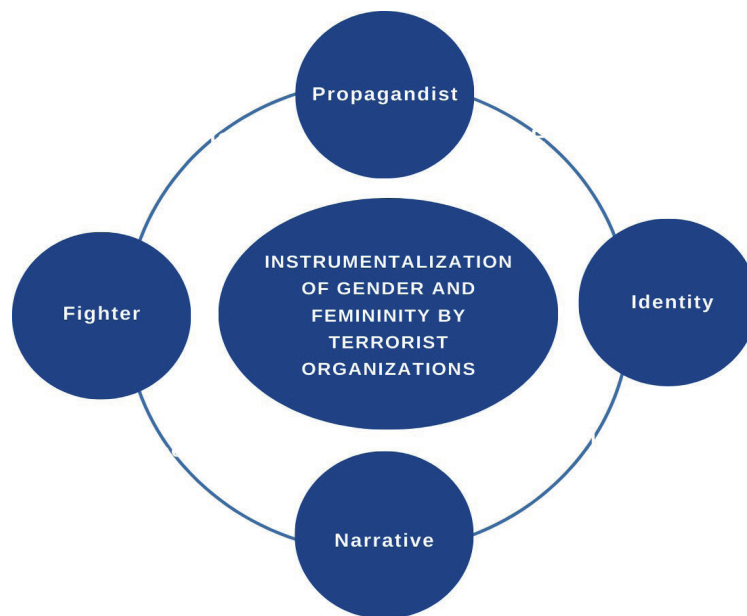
all interpretations that deviate from the ideological framework defined by the terrorist organization as "ideal morality". Furthermore, women are conceptualized as the conduit for the transmission of ideological elements defined by the terrorist organization as "religious teachings and morals" to subsequent generations, due to their role as mothers.

On the other hand, when the position of gender and femininity is analyzed from the perspective of ethno-separatist and right-wing terrorist organizations, an identity and culture-centered understanding and perspective emerges. According to this understanding, gender and femininity are identified with the image of "protection of values", similar to the understanding of terrorist organizations that exploit religion. At this point, ethno-separatist and right-wing terrorist organizations associate women's and women's identity with ethnic identity, culture, and values; women are positioned as the elements representing these identities, cultures, and values (Banks, 2019, p. 185). However, these terrorist organizations also characterize women as carriers of ethnic identity and consciousness. Accordingly, due to their position as mothers, women assume important functions in the construction or preservation of ethnic identity consciousness within the family and its transmission to future generations. However, within the framework of the ideological arguments of ethno-separatist and right-wing terrorist organizations, women are identified with discrimination, oppression, injustice, or loss of supremacy and foreign occupation attempts in the dimension of women's identity (Banks, 2019, p. 187). Accordingly, these terrorist organizations synthesize ethnic identity and women's identity to create a broad ideological argumentation ground and present themselves as both the protector and representative of ethnic identity and the protector and representative of women.

In ethno-separatist and right-wing terrorist organizations, along with the aforementioned qualities attributed to women and women's iden-

Figure 3

Instrumentalization of Gender and Femininity by Terrorist Organizations

tity, certain positioning as militia, logistic and intelligence supply and recruitment tools are also observed. In this framework, the instrumentalization of women as armed militants in ethno-separatist and right-wing terrorist organizations draws attention. This situation manifests itself as a result of the warrior-resistance qualities attributed to women's identity and the determination of primary and active positioning. However, the identification between ethnic identity and women's identity leads women to function more as propagandists in these terrorist organizations, especially with the arguments of "women's freedom/women's rights".

Finally, an examination of the symbolic and physical attributes attributed to gender and femininity in left-wing terrorist organizations reveals that these elements are not evaluated autonomously or independently from the general ideological understanding and arguments (Gentry and Sjoberg, 2016, p. 325). In contrast to religious and ethno-separatist terrorist organizations, left-wing terrorist organizations evaluate and position women's identity within the category of "oppressed classes" as understood within the Marxist-Leninist framework. Consequently,

women are participants in the class struggle, occupying a position within the category of laborers and the oppressed.

For PKK/PJAK, as for many terrorist organizations, gender, and femininity is one of the most important components of organizational narrative and strategy. The PKK's tendency to instrumentalize gender and femininity as a strategic and narrativistic component began to manifest itself in the early 1990s. In this period, the PKK added discussions on gender and femininity as a complementary element to the Marxist-Leninist tradition and ethnic nationalism, which it brought to the fore in its organizational doctrine (Haner, Cullen and Benson, 2019, p. 4). At this point, the PKK's women's movement strategy served a dual function. From the early 1990s onwards, the PKK focused on the creation of women's organizations and units within the organization and symbolization on the basis of female figures, while on the other hand, it started to operate with the aim of becoming a part of women's movements and related groups in Turkey through its front and legal field structures. In this process, the organization adopted the approach of synthesizing arguments on ethnic identity with argu-

ments on gender issues and women's liberation. This situation created the ground for the PKK to transform the arguments of ethnic identity within the framework of women's issues and women's liberation, and the arguments of women's issues and women's liberation within the framework of ethnic identity into propaganda elements. At this point, according to the narrative put forward with the strong influence of the Marxist-Leninist approach, the oppression, discrimination, and backwardness that Kurdish women have traditionally faced is considered as a reflection of class conflict (Haner, Cullen and Benson, 2019, p. 4). In this context, while women are coded as "enslaved community", the argument is constructed that the class warfare and revolutionary struggle that the PKK claims to be waging will break gender stereotypes and liberate women with socialist consciousness. The organization also claimed that one of its main goals was to make an ethno-gendered "women's revolution" that would liberate women. The slogans "Free Women, Free Kurdistan", "Kurdistan Revolution is a Women's Revolution", "PKK is a Women's Freedom Movement" and "Jin, Jiyan, Azadi", which emerged as the mottoes of this narrative, was also produced in this period and started to be used in propaganda activities.

In parallel with the utilization of gender-related arguments and the discourse of women's liberation within the context of ethnic identity, the first phase of the PKK's women's movement strategy involved the establishment of the YAJK (Yekitiya Azadiya Jinên Kurdistan/Kurdistan Free Women's Unions) unit, the armed women's wing of the organization, which commenced its development in 1993 (Novellis, 2018). The unit enabled the PKK to transform various claims and theses into propaganda elements, including the highlighting of women's combativeness, the de-monopolization of the phenomenon of war, which was previously seen as a male monopoly, and the association of war with women. This was done in order to create the image of an "ideal and

conscious Kurdish woman". Concurrently, the initial efforts to portray some of the female terrorists who were active in the PKK/YAJK and who were neutralized began to emerge in this process. Furthermore, various organizations, non-governmental organizations, and platforms, both within and outside Turkey, operating within the framework of the women's issue and women's liberation, have been the focus of the terrorist organization's strategies. Consequently, within these organizations, non-governmental organizations, or platforms, which may have legal or illegal status, the PKK has adopted one of its main goals as one of its main objectives: to articulate ethnic identity-oriented arguments to the women's issue and women's liberation arguments. Conversely, the PKK also aims to reinforce its claim of "representation of Kurdish women" within these structures (Öcalan, 1993).

The PKK has maintained this strategy throughout the 1990s and has since the early 2000s incorporated gender and femininity as a central component of its new paradigm and narrative. In this process, the phenomena of women and femininity, beyond being a complementary dimension in the organizational strategy, began to reflect the fundamental element of the new organizational image. This situation became more concrete in 2005 when the PKK declared the KCK structure. According to the KCK doctrine, which represents the new paradigm and narrative of the organization, the approach known as "jineoloji" serves as the primary reference point for achieving the goals of democratic confederalism and a classless and hierarchy-free natural society (Çağlayan, 2012, p. 5). This approach posits that there were matriarchal social systems in prehistoric times and natural societies and that women were the primary agents of social change. From this perspective, the approach of jineoloji posits that the liberation of women from existing gender stereotypes and patriarchal oppression, and their regaining of a free and decisive position, will eliminate all problems arising from patriarchal

structures and male hegemony (Öcalan, 2013). Consequently, it is posited that oppression, domination, and inequality will cease to exist, and humanity will be liberated by the construction of free, classless, and hierarchy-free social structures. However, another fundamental component of the KCK narrative, namely self-defense, is also associated with gender and women's identity. It is claimed that real self-defense is the activities carried out by women to defend themselves against "patriarchal hegemony". Consequently, it is argued that women need an organized self-defense force.

When we look at the effects of this new understanding on the organizational strategy, the most important steps were the establishment of the KJB (Koma Jinên Bilind), the women's organization equivalent of the KCK, and the YJA-Star (Yekineyen Jinen Azad en Star/Free Women's Unions Ishtar), an armed women's organization whose name symbolizes the Sumerian goddess Ishtar/Star, as of 2005. In addition, PJAK's women's armed wing unit HJRK (Hezen Jinen Rojhilati Kurdistan/Eastern Kurdistan Women's Forces), which was established as a part of the newly formed KCK system, was also a product of this process. All these units and structures presented themselves as the manifestation of the arguments of jineoloji and self-defense in the KCK narrative and as the vanguard and representative of women (Ghaderi, 2023, p. 721).

In the first 10 years of the 2000s, the PKK underwent a process of reconstruction and restructuring in the aforementioned dimensions with regard to its women's strategy, and since 2012, the PKK has turned to transform the conflict and crisis environment in Syria into an area of opportunity in this context. Since then, as a result of the favorable conditions created by the security and authority vacuum in the conflict and crisis environment, the PKK has gained territorial control in certain regions in the north of Syria through the PYD/YPG terrorist organization, which was structured as its Syrian branch,

making this process instrumental for the women's movement. This instrumentalization has been put into practice in two dimensions. The first dimension is the presentation of the PKK's new paradigm of jineoloji to the international public through concrete practices after 2005, and the second dimension is the terrorist organization's attempt to consolidate its image as a women's liberation movement in the Syrian conflict. These two dimensions have functioned in a symbiotic manner and have developed especially since 2013-2014. At this point, the YPJ terrorist organization started to be presented as the representative of this new strategy. The recognition, prestige, and propaganda opportunities YPJ gained in the international arena, especially as a result of external support, led the PKK to turn more towards a strategy centered on the women's movement.

In this context, the KJK (Komalên Jinên Kurdistanê / Kurdistan Women's Community) was announced to replace the KJB structure as of 2014 and to include all structures with organizational links to the PKK (KJK, 2024). It was envisaged that this structure would coordinate the women's units of structures with organizational links to the PKK, which operate in line with the arguments of self-defense, the struggle for gender equality, and women's rights. In 2014, the major change in the strategy of the PKK's women's movement and the announcement of the KJK structure were most seriously reflected in the Iranian arena and in the context of PJAK. The announcement of the KJAR and HPJ structures at the 4th Congress of PJAK, which was held on that day, was a turning point. KJAR, as the component focusing on political fieldwork in the context of women's rights, was placed in a pioneering position at this point. In this framework, KJAR started to carry out mass activities and publications to bring the arguments of the "struggle for women's rights" to the masses, especially in the areas of compulsory headscarves, child brides and forced marriages, domestic vi-

olence, and other problems faced by women in social life. In this direction, KJAR strategically reflects the KCK/PKK's efforts to convey the thesis of democratic confederalism and the narrative of jineoloji to different representatives of the women's movement in Iran and to emphasize the effectiveness of these theses in solving the issue of women's rights, which is perceived as an issue that transcends ethnic, religious or class dimensions.

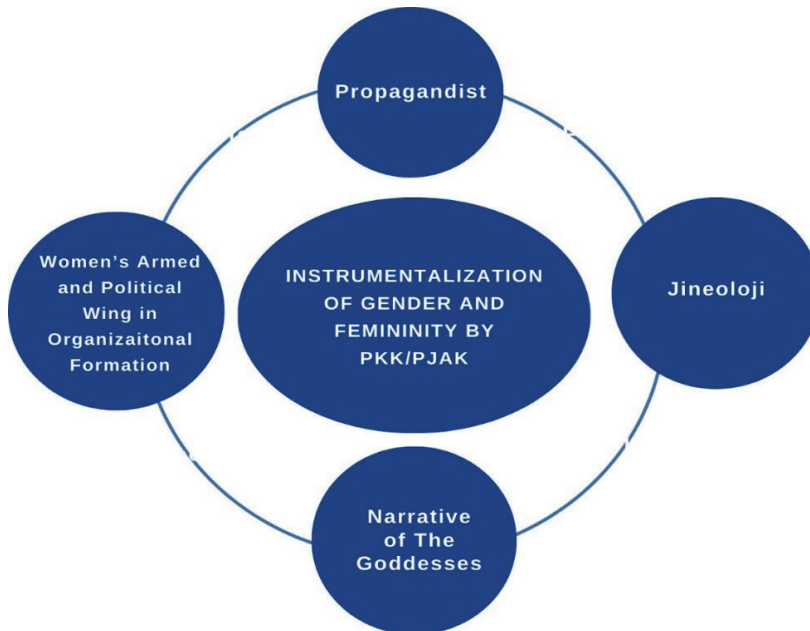
The HPJ structure, which was established at the same time as the KJAR, was a concrete reflection of the strategy of the women's armed wing. At this point, the elements of "women's self-defense forces", which the PKK accepted as one of the main elements of the KCK system in 2005, were put into practice for the first time in Syria after 2011 in the case of the YPJ. The YPJ has assumed the role of reflecting the visible function and image of the strategy of "women's self-defense forces" as "taking up the struggle of all women against patriarchal and reactionary structures, establishing and ensuring women's freedom". This role was attempted to be implemented in Syria with the arguments of "defend-

ing all women and fighting the DAESH reaction". In this framework, the YPJ example also reflects an understanding in line with the image of "freedom struggle and representation of all women regardless of ethnicity, religion, and culture", which is one of the most important components of the strategy of "women's self-defense forces". In this direction, the YPJ presents itself as the only representative and leading force of all women in Syria in the struggle against the patriarchal order and reaction and aims to reflect the PKK's narratives of "jineoloji" and "women's liberation" as a paradigm for all women.

This strategy, which manifested itself in the YPJ, was also effective in the context of PJAK as of 2014, when the previous structure HJRK (Hezen Jinen Rojhilati Kurdistan/Eastern Kurdistan Women's Forces) was transformed into HPJ. In this transformation, the term Rojhilat Kurdistan/Eastern Kurdistan was removed from the name of HJRK and the word "parastin" (defense) was added to the new name. In this context, the name "Hezen Parastina Jin" became a reflection of the strategy of women's self-defense force; instead of the image of Kurdish women's

Figure 4

Instrumentalization of Gender and Femininity By PKK/PJAK

struggle in Iran, an image was tried to be created as the “leading force” of the freedom struggle of all Iranian women. Axin Maku, one of the HPJ executives, expressed this situation as follows (Rojhelatinfo, 2014):

“We are not only the defense force of Kurdish women. However, we used to be the Women’s Power of Eastern Kurdistan, we removed Eastern Kurdistan and changed it to the Women’s Defence Force. What Iranian women need most is a defense force like HPJ. Our goal is to include Iranian women in our struggle. We aim for a defense force that will represent all Iranian women by eliminating our existing inadequacies in this regard. YPJ’s resistance in Syria inspired the establishment of HPJ. Today, HPJ is a structure that fights not only for the freedom of Eastern Kurdistan and Kurdish women but also for the freedom of all Iranian women.”

This strategy of PKK/PJAK has followed a parallel line with the women’s movement and opposition activism that has developed in Iran over the years. This situation created a socio-political environment in which PKK/PJAK could gain more influence in Iran; in this context, PKK/PJAK started to present itself as a structure that undertakes the leadership, representation, and protection of all women in Iran as well as Kurdish women living in Iran. In this process, while the activities of KJAR and HPJ intensified, a serious period of propaganda and ideological activity was carried out, especially in the Kurdish regions of Iran. The effects and traces of this situation were clearly manifested in the Mahsa Amini protests.

3. Jin, Jiyan, Azadi Campaign and PKK/PJAK’s Instrumentalization Strategy of Social Movements

The PKK’s endeavor to transfer its women’s movement strategy to the Iranian arena through PJAK also reflects the PKK’s objective to establish a favorable environment in Iran, given the

prevailing socio-political conditions. Following the 1979 Islamic Revolution, one of the most prominent issues in Iran within the framework of social freedoms is the debate on women’s rights. The issue of women’s rights, which has become a chronic social problem in Iran due to the headscarf obligation, morality police practices, forced marriage, femicides, and discrimination allegations in various fields, has begun to attract the attention of numerous groups (Hanna, 2020).

The groups operating on the basis of women’s issues throughout the country have as their objective the raising of awareness on this issue throughout Iran and the offering of suggestions for the solution of the problems experienced by women. In this context, the theocratic regime in Iran is often characterized by discourses of “backwardness, ignorance, oppression and discrimination”, which are contrasted with discourses of “freedom and equality”. These activities, in which young people and, in particular, young girls play an active role, not only have an impact within the country but also have a favorable function in forming public opinion outside Iran.

The death of Mahsa Amini provided a new impetus to the ongoing women’s liberation movement in Iran. This represented a pivotal moment. Iran already has a long-standing feminist movement. The issue of forced veiling and the hijab, as well as the discrimination and oppression of women, the practices of the moral police, and other related matters provide a significant foundation for social movements within the context of the feminist movement in Iran. This phenomenon is also evident in the popular movements in Iran, which originated for various reasons, including economic, political, and other factors. The process that commenced in September 2022 gave rise to a social movement that manifested as a women’s liberation movement throughout Iran. In September 2022, the death of Mahsa Amini, a young girl detained in Tehran for wearing the hijab, prompted a significant reaction. This reaction soon evolved into a social movement that spread

across Iran. In this process, the death of Mahsa Amini was perceived as a symbol of the challenges and restrictions faced by women in Iran. Consequently, the social movement in question acquired a quality where women articulated their demands for freedom and equality. It is evident that while various actors were involved in this social movement, the PKK/PJAK also sought to utilize this process in the context of its own organizational strategy.

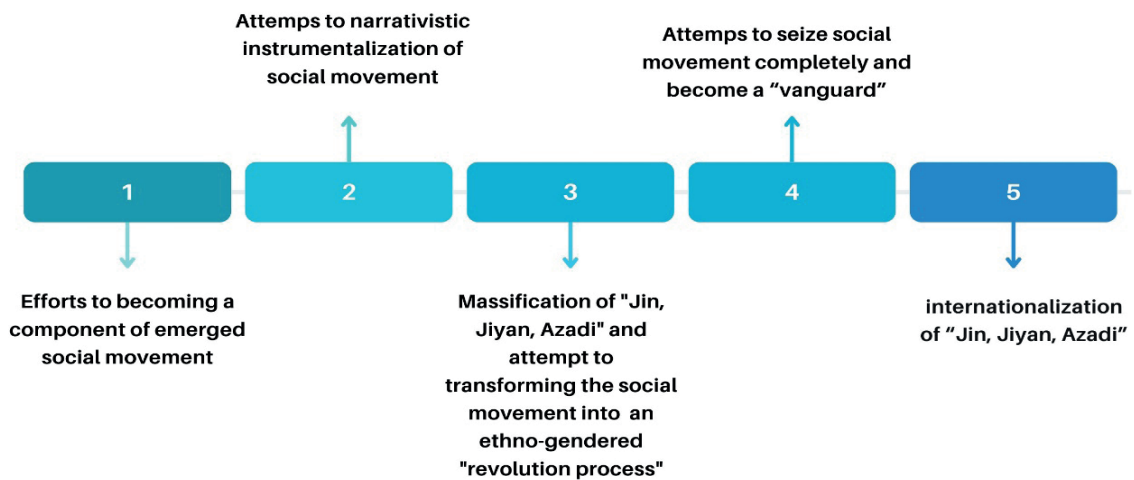
In this context, the PKK/PJAK sought to become a part of this process as the initial phase of its strategy. While the death of Mahsa Amini provoked a reaction in Iran, particularly among the dissident population, the fact that she was Kurdish contributed to the emergence of this wave in Kurdish cities and Kurdish regions of Iran. This social movement gained momentum in Kurdistan, West Azerbaijan, and Kermanshah regions. This socio-political context enabled the PKK/PJAK to join this process in the Kurdish regions. In this process, sympathizers and cells affiliated with PKK/PJAK's youth organization KCR, armed women's organization HPJ, and political women's organization KJAR began to play a more prominent role and became more visible in this social movement and among the masses in Kurdish regions. This afforded the PKK/PJAK the opportunity to exert greater influence over the masses. The PKK/PJAK seized this opportunity and pursued a strategy of conveying its own organizational narrative to the masses and identifying this process with its own narrative. In this context, the PKK/PJAK initially sought to transform the Mahsa Amini protests into an ethno-gendered narrative, rather than merely presenting it as a women's rights issue. Consequently, the PKK/PJAK attempted to synthesize Mahsa Amini's Kurdish identity and her identity as a woman. This was done with the intention of ensuring that her death was perceived as an attack on all women, but primarily and essentially on Kurdish women and Kurdish women's existence and identity.

In this context, based on the arguments of gender and femininity in the PKK/PJAK's organizational narrative, it is claimed that the Iranian regime, as a patriarchal system, is hostile towards women and that Kurdish women have a specific place in this framework. Accordingly, the Iranian regime perceives the emancipatory and matriarchal traditions of Kurdish women as a threat and wants to eliminate this threat. On the other hand, women in Iran, specifically Kurdish women, are perceived as a threat, and this applies to all Iranian women in general. In line with these arguments, the PKK/PJAK has presented the phenomena of "democratic confederalism, jineoloji, and self-defense" in its organizational narrative as a so-called solution for the liberation of Kurdish women and all women from oppression, discrimination, and violence in Iran and the Middle East in general. In this context, the publications and propaganda activities of KJAR and HPJ, the women's political and armed organizations of PKK/PJAK, have come to the fore.

In this process, KJAR initiated two campaigns: "Time to Defend the Women's Revolution" and "10-Dimensional Revolution Plan" (ANF, 2022a). The objective was to disseminate information to the general public. The process of narrativistic instrumentalization of the social movement that commenced following the death of Mahsa Amini was most evidently exemplified in the adoption by the masses of the slogan "Jin, Jiyan, Azadi (Woman, Life, Freedom)" developed by PKK leader Öcalan and its transformation into a branding element for this process. According to the PKK/PJAK, the slogan "Jin, Jiyan, Azadi" represents the most succinct articulation of the core tenets of the "women's revolution, women's freedom, jineoloji" narrative, which constitutes a fundamental element of the organizational narrative (ANF, 2022b). In this context, the slogan in question has been formulated by the PKK/PJAK in derivative forms, including "Jin, Jiyan, Azadi Revolution" and "Jin, Jiyan, Azadi Philosophy/Doctrine," for

Figure 5

Instrumentalization Stages of Mahsa Amini Protests By PKK/PJAK

the branding of the social movement (PJAK, 2022a). In accordance with this narrative, the terms “Jina” or “Jina Amini” were employed to characterize Mahsa Amini. In addition, the slogan “Jin, Jiyan, Azadi” has also been adopted in its Persian form, “Zen, Zendegi, Azadi,” in other cities of Iran where the social movement has gained influence (PJAK, 2022b). This indicated that the PKK/PJAK was exerting an influence on the social movement in Iran, both in terms of narrative and in terms of the actual movement itself. Consequently, the PKK/PJAK sought to portray this process in Iran as an ethno-gendered revolution, positioning it as a revolution and liberation process in which all women in Iran were engaged under the leadership of Kurdish women. At this juncture, while the primary focus of the movement and the “revolution” was the Kurdish regions of Iran and Kurdish women, all women and other ethnic groups in Iran were positioned as allies in this process. These communities were perceived as internal areas where the ethno-gendered revolution would be exported.

In this narrative framework, the PKK/PJAK proceeded to the next strategic stage, attempting to present its organizational existence in the guise of a “vanguard.” It was asserted that the primary actors and center of the “revolution” process was

Kurdish women and the Kurdish regions of Iran, while the PKK/PJAK presented itself as the organized structure that would lead this process in a concrete manner. In this context, the PKK/PJAK has sought to position itself as the “self-defense” force of Kurdish women in Iran, as well as of all Iranian women. In this regard, the example of the YPJ in Syria has been presented as a source of reference, with the suggestion that this experience should be transferred to Iran.

Conversely, while the organization gained a significant influence in the Kurdish regions of Iran, it also called for a “joint struggle” with other organizations present in the Kurdish regions of Iran. Consequently, the PKK/PJAK presented itself as the “pioneer of Kurdish national unity” in Iran, while also advocating that the PDKI and Komala organizations should act in harmony with it. The most striking example of this situation was the declaration of the flag of the Mahabad Republic, a recently established Kurdish state in Iran, as an organizational symbol by the PKK/PJAK, which was accepted as the symbol of the PDKI. This move prompted a response from other organizations, indicating the extent of the PKK/PJAK’s efforts to present itself as a “vanguard”. Additionally, during this period, the PKK/PJAK established urban units

in parallel with its claim of “vanguard” in the Kurdish regions of Iran, which were associated with the HPJ. These units, which were known by various names, including “Ishtar Guerillas,” “Sanandaj Revenge Initiative,” and “Children of Fire Initiative,” perpetrated acts of violence in the Kurdish regions of Iran.

In the final strategic phase, the PKK/PJAK sought to enhance its image of organizational leadership within Iran and to present the demonstrations of Mahsa Amini as the “Jin Jiyan Azadi

Revolution” to the international community. In this process, the organization sought to organize protest demonstrations in numerous European countries through its affiliated structures and organizations. In this context, the PKK/PJAK sought to export the slogan “Jin, Jiyan, Azadi” and the organization’s narrative around gender and femininity to Europe and the European public. In this manner, the organization sought to internationalize the Mahsa Amini protests and to position itself as a “legitimate actor” in the international arena.

Conclusion

The 2022 Mahsa Amini protests and social movement in Iran have been an important example of terrorist organizations instrumentalizing social movements. PKK/PJAK considered this process as an opportunity and a process of gain in the context of its organizational strategy. In this context, this process, in which social movements and gender and femininity are intertwined, offered PKK/PJAK opportunities at narrativistic and tactical levels.

Thus, the organization aimed to transfer the image of the women’s liberation movement established in Syria through the YPJ to Iran. In this context, PKK/PJAK tried to create both local and global impact by instrumentalizing the social movement in three different ways. In the narrativistic dimension, presenting the slogan Jin, Jiyan, Azadi and the narrative of jineoloji as a “philosophy or doctrine” both within Iran and internationally was among the most important pursuits of the organization. In this way, PKK/PJAK positioned itself as the women’s liberation movement in the Middle East by utilizing the image of YPJ. With this process, PKK/PJAK focused its organizational image and rhetoric on the slogan Jin, Jiyan, Azadi. In the 7th congress of PJAK and the 4th congress

of KJAR held in 2024, the slogan Jin, Jiyan, Azadi was adopted as the main philosophy of the organization.

In the tactic and seizing dimension, PKK/PJAK saw its organizational potential in Iran during this process. Especially in the Kurdish regions of Iran, the PKK/PJAK demonstrated its power to influence the masses and its potential to create acts of violence on the streets. This situation was also important for the equation between Iran and the PKK. Because the PKK, which receives support from Iran, has shown that Iran’s support for it should not decrease and that it can create a serious impact in Iran through PJAK in case such a situation occurs. Finally, PKK/PJAK gained an advantage over its rivals in Iran, PDKI and Komala. In this process, PKK/PJAK surpassed other Kurdish armed groups both in rhetoric and in active organizational activities. Thus, the organization presented itself as the vanguard of the Kurds in Iran, one of the pioneers of the Iranian women’s liberation movement and gained prestige. All of these results revealed how PKK/PJAK as a terrorist organization was able to instrumentalize the social movement.

سازمان‌های تروریستی و ابزارسازی جنبش‌های اجتماعی: پ.ک.ک./پژاک و جنبش ژن، ژیان، آزادی در ایران

چکیده

جنبش‌های اجتماعی از دیدگاه سازمان‌های تروریستی، کارکردهای استراتژیک دارند. بر این اساس، سازمان‌های تروریستی در تلاش برای ابزارسازی و سوء استفاده از این جنبش‌های اجتماعی هستند. در این چارچوب انواع ابزارسازی جنبش‌های اجتماعی از سوی سازمان‌های تروریستی را می‌توان در سه شکل «روایتی»، «تاکتیکی» و «تصاحب» طبقه‌بندی کرد. در این پژوهش، استراتژی ابزارسازی اعتراضات مهسا امینی از سوی پ.ک.ک./پژاک در ایران در سال ۲۰۲۲ مورد بررسی قرار گرفته است. در این زمینه تلاش شده تا توضیح داده شود که چگونه پ.ک.ک./پژاک با استفاده از این سه نوع مختلف ابزارسازی، اعتراضات مزبور را در راستای استراتژی تبلیغاتی سازمانی خود به جنبش «ژن، ژیان، آزادی» (زن، زندگی، آزادی) تبدیل کرد. در این پژوهش، داده‌های سازمانی مرتبط با سوء استفاده پ.ک.ک./پژاک از اعتراضات مهسا امینی در ایران در سال ۲۰۲۲ جمع‌آوری و طبقه‌بندی شده است. در واقع این پژوهش به دنبال پاسخگویی به سؤالات زیر بوده است: چرا سازمان‌های تروریستی تلاش می‌کنند تا از جنبش‌های اجتماعی سوء استفاده یا بهره‌برداری کنند؟ سازمان‌های تروریستی تحت چه شرایطی و چگونه به ابزارسازی جنبش‌های اجتماعی می‌پردازند؟ پ.ک.ک./پژاک چگونه از جنبش اجتماعی سال ۲۰۲۲ ایران سوء استفاده کرد، آن را ابزارسازی نمود و در راستای استراتژی سازمانی خود به جنبش «ژن، ژیان، آزادی» تبدیل کرد؟

کلیدواژه‌ها: سازمان‌های تروریستی، جنبش‌های اجتماعی، استراتژی، ابزارسازی، پ.ک.ک./پژاک.

References

- Almeida, P. (2019). *Social movements the structure of collective mobilization*. University of California Press.
- ANF. (2022a). *KJAR'dan 10 boyutlu bir devrim projesi*. <https://firatnews.com/kurdIstan/kjar-dan-10-boyutlu-bir-devrim-projesi-177521> adresinden 10 Nisan 2024 tarihinde erişildi.
- ANF. (2022b). *PJAK'tan deklarasyon*. <https://firatnews.com/kurdIstan/pjak-tan-Iran-ve-ro-jhilat-taki-serhildan-icin-deklarasyon-176699> adresinden 10 Nisan 2024 tarihinde erişildi.
- Banks, C. (2019). Introduction: women, gender, and terrorism: gendering terrorism. *Women & Criminal Justice*, (29:4-5), 181-187.
- Chesters, G., & Welsh, I. (2011). *Social movements: the key concepts*. Routledge.
- Cisar, O. (2015). Social movements in political science. In Donatella D. P. & Mario D. (Eds.), *The oxford handbook of social movements* (pp.50-67). Oxford University Press.
- Çağlayan, H. (2012). From kawa the blacksmith to ishtar the goddess: gender constructions in ideological-political discourses of the kurdish movement in post-1980 turkey. *European Journal of Turkish Studies*, (12), 1-28.
- Eder, K. (2015). Social movements having a hard time in social theory. In Donatella D. P. & Mario D. (Eds.), *The oxford handbook of social movements* (pp.30-49). Oxford University Press.
- Gentry, C.E., & Sjoberg, L. (2011). The gendering of women's terrorism. In Laura S., & Caron E. G. (Eds.), *Women, gender, and terrorism* (pp. 57-80). The University of Georgia Press,
- Gentry, C.E., Sjoberg, L. (2016). Female terrorism and militancy. In Richard J. (Ed.), *Routledge handbook of critical terrorism studies* (pp. 313-331). Routledge.
- Ghaderi, F. (2023). Jin, Jiyan, Azadi and the historical erasure of Kurds. *International Journal of Middle East Studies*, (55), 718-723.
- Goldstone, J. A. (2015). Demography and social movements. In Donatella D. P., & Mario D. (Ed.), *The oxford handbook of social movements* (pp. 146-158), Oxford University Press.
- Haner, M., Cullen, F.T., & Benson, M. L. (2019). Women and the PKK: ideology, gender, and terrorism. *International Criminal Justice Review*, 1-23.
- Hanna, A.(2020), Phases of the women's movement, Iran primer, <https://iranprimer.usip.org/blog/2020/aug/11/iranian-womens-movement-four-phases>
- Henshaw, A.D. (2021). *Understanding insurgent resilience*. Routledge.
- Johnston, H. (2014). *What is a social movement?* Polity Press.
- KJK. (2024). *KJK Sözleşmesi*, <https://www.kjkonline.net/tr/nivis/74> adresinden 14 Mart 2024 tarihinde erişildi.
- Marsden, S. (2014). A social movement theory typology of militant organisations: contextualising terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 28(4), 1-24.
- Martin, G. (2015). *Understanding social movements*. Routledge.
- Novellis, A. (2018). The rise of feminism in the PKK: Ideology or strategy? *Zanj: The Journal of Critical Global South Studies*, 2(1), 115-133.
- Öcalan, A. (1993). *Eşitliğe ve özgürlüğe yürüyüş: kadın ordulaşmasına doğru*. Bilim ve Aydınlanma Yayınları.
- Öcalan, A. (2001). *Demokratik devrimde halk serhildanları*. Bilim Aydınlanma Yayınları, 2001.
- Öcalan, A. (1992). *Ayaklanma taktiği üzerine tezler ve görevlerimiz*, Bilim ve Aydınlanma Yayınları.
- PJAK. (2020). *Esasname ve Bername*.

PJAK. (2022a). *Dema parastina şoreşa jinê ye*. <https://pjak.net/ku/7576> adresinden 15 Nisan 2024 tarihinde erişildi.

PJAK. (2022b). *Esas slogana jin, jiyan, azadî koka xwe ji zanista jineolojî tê*, <https://pjak.net/ku/7583> adresinden 15 Nisan 2024 tarihinde erişildi.

Rojhelatinfo. (2014). *Axîn maku: HPJ is a necessity for women in Rojhelat and Iran*. <https://>

rojhelat.info/en/?p=8040 adresinden 04 Nisan 2024 tarihinde erişildi.

Weber, K., King, B. (2014). Social theory, and organization studies: contemporary currents. In Paul A., Paul G., Glenn M., & Mike R. (Eds.), *The oxford handbook of sociology* (pp. 487-509). Oxford University Press.

Etik Sorumluluk Beyanı / *Ethical Statement*

Yazar(lar), makaledeki bütün verileri etik kurallar çerçevesinde elde ettiğini, yararlanılan kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu beyan eder. Bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazar(lar)a aittir.

The author(s) declares that they have obtained all the data in the article within the framework of ethical rules and that they have referred to the sources used in accordance with scientific norms. In case of detection of a situation contrary to this statement, the Turkish Journal of Iranian Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s).

Etik Kurul İzni / *Ethics Committee Permission*

Yazar(lar) etik kurul izni gerektiren çalışmaları ve izinle ilgili bilgileri burada belirtmişlerdir.

The author(s) have stated the studies that require ethical committee permission and the information about the permission here.

Kurul adı / *Comittee name:*

Tarih / *Date*

Numara / *Number*

Katkı Oranı Beyanı / *Contribution Rate Statement*

Birinci yazarın katkı oranı / *First author contribution rate: %100*

İkinci yazarın katkı oranı / *Second author contribution rate: %...*

Destek ve Teşekkür Beyanı / *Statement of Support and Acknowledgment*

Bu çalışma _____ destekli _____ numaralı araştırma projesi kapsamında toplanan verilerden yapılmıştır. Destekleri için _____'e teşekkür ederiz.

This study has been conducted through the data collected within the scope of the research project number _____ supported by _____. We would express our gratitude to _____ for their support.

Çatışma Beyanı / *Conflict Statement*

Yazar(lar) bu makalenin herhangi bir çıkar çatışması oluşturmadığını beyan eder.

The author(s) declares that this article does not create any conflict of interest.

MENFAAT EVLİLİĞİ VE HASMANE İLİŞKİLER TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA ABD MERKEZLİ GÜVENLİK ÇALIŞMALARINDA İRAN-EL KAİDE İLİŞKİLERİ*

 Cihan Gündüz**

ÖZET

Bu çalışmada, ABD tarafından İran’a isnat edilen terör tartışmaları bağlamında vaka analizi olarak İran-El Kaide ilişkileri ele alınmıştır. Bu ikili arasındaki sürecin tarihsel arka planı, ilişkilerin hangi minvalde kurulduğu ve geçirdiği yapısal dönüşüme dair sorulara cevap aranmıştır. Bu konu hakkında yapılan araştırmalara göre ikili arasındaki ilişkilerin 11 Eylül öncesine dayandığına dair çeşitli analizler yer almıştır. 11 Eylül sonrasında İran-El Kaide ilişkileri hakkında çıkan çalışmalarda önemli derecede artışlar görülmüştür. Çünkü iki taraf arasındaki ilişkiler farklı bir boyuta evrilmiştir. Bu bağlamda ortaya objektif bir analiz çıkarmak adına Amerikalı dış politika karar vericilerinin bu konu hakkındaki söylemleri, El Kaide liderlerinin verdiği demeçler, İranlı siyasilerin argümanları, istihbarat belgeleri, akademik çalışmalar ve haberler taranarak karşılaştırılmalı bir perspektif ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ana sorunsalı, İran-El Kaide ilişkilerinin yapısı tartışılarak iki farklı mezhebe ve ajandaya sahip olan bu ikiliyi birbirlerine yakınlılaştıran ve uzaklaştıran etkenlerin analiz edilmesi ve kavram içerisine oturtulmaya çalışılmasıdır. Literatür taramasında, İran-El Kaide ilişkilerinin içeriği hakkında muhtelif görüşler olmasına rağmen konu hakkında ortak bir kavram birliğine varılamadığı müşahade edilmiştir. Çalışmada İran-El Kaide ilişkilerini mercek altına almak için “süreç izleme yöntemi” kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, El Kaide, ABD, Süreç İzleme Yöntemi, Terörizm.

- * Atıf/To Cite: Gündüz, C. (2024). Menfaat evliliği ve hasmane ilişkiler tartışmaları bağlamında ABD merkezli güvenlik çalışmalarında İran-El Kaide ilişkileri. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 3(6), ss. 21-43.
- ** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, cihangunduz@marun.edu.tr

THE IRAN-AL QAEDA RELATIONSHIP IN U.S. CENTERED SECURITY STUDIES WITHIN THE CONTEXT OF MARRIAGE OF CONVENIENCE AND HOSTILE RELATIONS

ÖZET

In this study, the relationship between Iran and Al Qaeda has been treated as a case analysis related to the accusations of levelled against Iran by the US. It examines issues related to the relationship's historical background, the relationship's context, and structural changes. According to the research on this topic, several analyses show that the relationship between Iran and Al-Qaeda can be traced back to the period before 11 September 2001. The number of studies on Iran-Al Qaeda relations has increased significantly since 9/11. This is because the relationship between Iran and al-Qaeda has acquired a new dimension. The study aims to provide a comparative perspective by examining American foreign policy rhetoric, al-Qaeda leaders' statements, Iranian politicians' arguments, intelligence documents, academic studies, and news for objective analysis. The study's primary concern is to discuss the structure of the relationship between Iran and al-Qaeda and to analyse and conceptualize the factors that bring these two groups closer or further apart, which have two different sects and agendas. A literature review shows differing views on how Iran and al-Qaeda are related, but a common conceptual consensus has yet to emerge. This study uses the “process tracing method” to examine Iran-al Qaeda relations.

Anahtar Kelimeler: Iran, Al Qaeda, US, Process Tracing Method, Terrorism.

Giriş

İran ile ilintili terör/terörizm tartışmaları, uluslararası kamuoyunda sıklıkla gündeme gelmekte ve bu ülkenin Hizbullah, Hamas, İslami Cihad, Haşdi Şaabi ve El Kaide ile kurduğu ilişkilerin Batı dünyası tarafından sorgulanmasına yol açmaktadır (Wehrey et al., 2009, s. 81-128; Ataie, 2021, s. 2-7; Azizi & Vazirian, 2023). Başta ABD olmak üzere batılı devletler, İran’ın DDSA’lar ile olan ilişkilerini terörizmle bağdaştırarak İran’ı teröre sponsor olan ülke kategorisine dâhil etmişlerdir. İran’ın terörü destekleyen mi yoksa terörle mücadele eden ülke mi olduğu sorunsalı üzerinde çeşitli akademik çalışmalar yapılmış ve İran’la terörizm ve uzuvları arasındaki bağ açıklanmaya çalışılmıştır (Sick, 2003; Bahgat, 2003; Byman, 2008; Malakoutikhah, 2020). Terörizm konusu, özellikle İran İslam Devrimi’nden başlayarak Batı dünyası tarafından sürekli gündeme getirilmiş; İran, terör yaymakla suçlanmış ve ABD tarafından bu devlet dışı aktörlerle ilişkilerini yeniden gözden geçirmesi için üzerinde baskı kurulmaya çalışılmıştır (U.S. Department of State, 2024; Al Jazeera, 2018).

İran İslam Devrimi’nden günümüze kadar olan kırk dört yıllık sürece bakıldığında, İran sürekli olarak terör, terörizmi yaymak, silahlı aktörlere destek olma gibi suçlamalarla ilişkilendirilerek uluslararası sistemden tecride zorlanmıştır. İran ile terör arasındaki bağın, ABD tarafından siyasi bir enstrüman olarak mı dayatıldığı yoksa bu ülkenin gerçekten teröre sponsor olup olduğu konusu tartışmaları beraberinde getirmiştir. İran zaviyesinden değerlendirildiğinde bu ülkenin güvenlik politikasında silahlı aktörlerle kurduğu ilişkinin arkasında iki neden yatmaktadır. Birinci husus coğrafi olarak Irak

ve Afganistan'a olan sınır komşuluğu ve bu ülkelerde bitmeyen terör olayları İran'a ciddi bir şekilde tehdit oluşturmakta ve bu ülkenin içinde bulunduğu ateş çemberinin ve coğrafi kuşatılmışlığa karşı El Kaide ve Taliban ile kurduğu iletişim hem sınır konusunda güvenliği sağlamaya hem de kendi toprakları içerisinde bulunan terör örgütlerini dengelemede alternatif bir strateji olarak kullanmayı amaçlamıştır. İkinci neden ise silahlı gruplara sağladığı askerî, lojistik ve finansal destekle Orta Doğu'da oluşturduğu vekil güçler vasıtasıyla Direniş Ekseni kavramsallaştırması ve kendine tehdit olarak algıladığı bölgelere ve İsrail'e karşı asimetrik bir müdahale alanı oluşturmak istemesidir (Malakoutikhah, 2020, s. 17). Sinkaya, "bölgesel ve küresel değişikliğe rağmen devrim sonrası İran'ın tehdit algılarının ve devrimci ideolojisinin iç içe geçmiş stratejilerinin değişmediğini" belirtmiştir (2015, s. 134). İran, tehdit algılarına karşı meşru bir argüman inşa etmeye çalışırken öbür taraftan ABD, İran'ın bu politikaların gayri meşru olduğunu belirterek İran'ı terörizmi yayan bir ülke konumunda değerlendirmektedir.

Orta Doğu'da çeşitli silahlı aktörlerle ilişkisi bulunan İran'ın El Kaide gibi birbirleriyle çelişen iki farklı siyasi aktörün yollarının nasıl kesiştiği, hangi minvalde ilişkilerini geliştirdiği ve yaşadıkları yapısal dönüşümler ortaya konmaya amaçlanmıştır. Batı akademisinde İran'a isnat edilen terör destek veren ülke söyleminin gerçek mi yoksa siyasi spekülasyona dayanıp dayanmadığını analiz etmek ve bu konuda alternatif bir görüş ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu konu üzerine yapılan istihbari ve akademik çalışmalarda "taktiksel iş birliği," "pragmatik ilişkiler," "menfaat evliliği," "hasmane ilişkiler" gibi çeşitli değerlendirmeler yapılmasına rağmen uzmanlar arasında konu hakkında ortak bir kavram birliğine varılamamıştır. Yukarıda kullanılan kavramsallaştırmalarla söz konusu çalışma hakkında farklı bir perspektif oluşturulmasına karşılık ikili

ilişkilerde cevabını bekleyen sorular, muğlak ve gri alanlar kalmıştır.

İran-El Kaide üzerine yapılan çalışmalar iki kategoride değerlendirilmektedir. Birinci görüş, bu ikili arasında ilişkilerin 1990'lardan günümüze kadar artarak devam ettiği ve bu örgüt ile İran arasında sıkı bir iş birliği olduğu kanaatidir. İkincisi bakış açısı ise İran ve El Kaide ilişkilerinin birinci görüşten farklı olarak hasmane ve güvenilmez bir ilişkiye sahip olduğu, iki tarafın da sınırlı bir şekilde ilişki kurduğudur. Yukarıda paylaşılan iki zıt görüş çalışmanın içeriğini zorlaştırsa da İran-El Kaide arasında kör noktaları aydınlatma konusunda yetersiz kalmaktadır. Buna örnek verecek olursak, İran ile El Kaide'nin ABD hedeflerine yönelik müşterek saldırıda bulundukları konusunda bazı iddialar bulunmasına karşın bu konu yeterince aydınlatılamamıştır. Bu bağlamda, Abbottabad Belgeleri olarak literatüre geçen arşivde İran-El Kaide ilişkileri hakkında birincil kaynaklara dayanan bilgi ve verilerin dışında, El Kaide liderlerinin İran'a yönelik geliştirdiği söylemler ve ABD merkezli çalışmalar da incelenerek karşılaştırmalı bir analiz ortaya konulması hedeflenmiştir. Makalenin ikinci kısmında süreç izleme yöntemi ile vaka analizi detaylı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Üçüncü kısımda bugüne kadar çıkan İngilizce makale, rapor ve dokümanlar taranarak sistematik bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır. Dördüncü bölümde 11 Eylül komisyon raporuna ve diğer çalışmalara dayanarak ikili arasındaki bağlar incelenmiştir. Beşinci bölümde ise 11 Eylül terör saldırılarından sonra değişen uluslararası konjonktürde İran'ın ABD ile ilişkilerinin bozulmasının ardından İran'ın yoğun bir şekilde teröre sponsor olan ülke kategorisine dâhil edilmesi çalışılmıştır. Bu süreç içerisinde İran'ın El Kaide ile yirmi iki yıllık inişli çıkışlı ilişkileri ele alınmış ve ABD'nin uluslararası kamuoyuna sunduğu İran-El Kaide ilişkilerinin doğruluğu sorgulanmıştır.

Süreç Analizi Yöntemi

Uluslararası ilişkiler alanındaki araştırmalar, diğer sosyal bilim çalışmaları gibi nicel ve nitel araştırma yöntemlerine ayrılmaktadır. Nicel araştırmalar, gerçekliğin doğasını, mevcut durumlar ve olguları anlayabilmek için verileri sayısal formatta toplayarak ve istatistiksel yöntemler kullanarak hipotezleri test etmeyi ve değişkenler arası ilişkileri analiz etmeyi amaçlayan bir araştırma yöntemidir. Nicel araştırmalar, uluslararası ilişkiler alanında küresel sorunlar, siyasi analizler ve teorik tartışmalar üzerine somut ve ölçülebilir veriler sağlamaktadır. Nitel araştırmalar ise sayısal veri ve istatistiksel verilerden farklı olarak gözlem, mülakat ve belge gibi tanımlayıcı verilere dayanır. Uluslararası ilişkilerde nitel araştırma yöntemleri karmaşık siyasi ve sosyal dinamikleri anlama açısından bir yaklaşım sunmaktadır. Nitel ve nicel yöntemler uluslararası ilişkiler çalışmaları kapsamında karşılaştırıldığında karşımıza ilginç bir tablo ortaya çıkmaktadır. Uluslararası ilişkiler disiplini içinde yapılan çalışmalarda nicel yöntemlerin nitel yöntemlere göre “bilimsellik, genellenebilirlik ve objektif bilgi üretme konusunda hiyerarşik üstünlüğü yaygın olarak kabul edilmektedir” (Kürüm, 2020, s. 149). Ancak bir başka görüşe göre istatistiklere dayanmayan nitel araştırma, nicel araştırmadan bazı ilkeleri benimsemesi durumunda daha güvenilir ve bilimsel olabilir (King, Keohane & Verba, 1994).

Dış politika analizinde, nitel araştırma yöntemleri içinde vaka çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Vaka çalışması, sınırlı bir sistemin nasıl işlediğini anlamak için düzenli veriler toplamak amacıyla kapsamlı veri toplama yöntemlerini kullanarak detaylı bir analiz gerektiren bilimsel yöntemdir (Hammersley & Gomm, 2009, s. 1-15). Vaka çalışmaları, dış politika analizinde çeşitli nedenlerle tercih edilmektedir. Birincisi, değişkenlerin sayısını önemli ölçüde azaltmadan bir vaka derinlemesine incelenebilir. İkincisi, teori geliştirme sürecinin her aşamasında, özellikle de alternatif fikirlerin test edildiği aşamada, vaka

çalışmaları en faydalı yöntemdir. Çoklu vaka çalışmalarının aksine tek vaka analizlerinde araştırmacılar bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi net bir şekilde ortaya koyabilir ve neden-sonuç ilişkisi geliştirilebilir.

Süreç izleme, gerçek dünyadaki vakalar üzerinde derinlemesine vaka incelemeleri yaparak nedensel mekanizmaların nasıl işlediğini takip etmeyi amaçlayan bir yöntemdir (Söyler, 2021, s. 68). Süreç izleme, incelenecek bir vakanın nedensel süreçlerinin aydınlatılmasında, başta sosyal bilimler olmak üzere siyaset bilimi ve uluslararası ilişkilerde sıkça kullanılan bir yöntemdir. Özellikle bu metot ile olaylar, eylemler ve kararlar arasındaki ilişki detaylı bir şekilde incelenerek, neden-sonuç bağlantılarının netleştirilmesi amaçlanmaktadır. Mill, “araştırmacının, olayların sonuçlarından geriye doğru süreci takip ederek her bir aşamanın hangi nedenlere bağlı olduğunu sergilemeye çalıştığı”nı ifade ederek, bu yöntemin başarılı olması durumunda araştırmanın amacına ulaşmış sayılabileceğini savunmaktadır (1973, s. 398). Süreç izleme üç aşamadan oluşmaktadır.

1. Teori-test etme süreç izleme: Bu yaklaşımda önceden var olan teoriler gerçek dünya verileriyle test edilir. Araştırmacılar, teorinin öngördüğü olayların ve süreçlerin gerçekte yaşanıp yaşanmadığını inceler.
2. Teori-inşa süreç izleme: Bu yöntem, mevcut verilerden yola çıkarak yeni teorilerin geliştirilmesine odaklanır. Araştırılan konuda gözlemlenen süreçlerden genellemeler ve teoriler üretilmektedir. Mevcut teoriler gözlemlenen olayları yeterince açıklamadığından yeni teoriler geliştirilmesine olanak sağlamaktadır.
3. Sonuç-açıklama süreç izleme. Bu çalışma için sonuç-açıklama süreç izleme yöntemi kullanılacaktır. Bu yöntem, bağımsız değişken (veya değişkenler) ile

sonuç (bağımlı değişken) arasındaki neden-sonuç ilişkilerini tanımlamaya çalışır. Ayrıca çalışmalarda seçilen makalelerde önemli bulgular ve analizler olmasına rağmen öznel, politik ve rastgele vurgular gibi konular metodoloji açısından bazı sorunlarla karşılaşmamıza neden olmaktadır. Sonuç açıklayıcı süreç izleme yöntemi, bilinen bir sonuçtan geriye doğru giderek bu sonucu ortaya çıkaran nedensel mekanizmaları ortaya çıkarmak için mevcut kanıtları kullanmayı içermektedir. Sonuç açıklama yöntemindeki araştırmalar, sürekli ve yaratıcı bir ampirik malzeme ile teoriler arasında karşılaştırmaların yapıldığı tündengelim ile tümevarım arası bir süreç benzer (Beach, 2020; Timmermans & Tavory, 2012).

Bu yöntem, araştırmacı tarafından ortaya konan araştırma soruları ve hipotezler ışığında seçilen ve analiz edilen tanısallık kanıtların sistematik bir şekilde incelenmesi olarak tanımlanabilir. Bu yöntem, bağımsız değişkenler ile bağımlı değişkenler arasındaki karmaşık nedensel ilişkileri incelemeye odaklanır, önceden var olan hipotezleri değerlendirir ve yeni hipotezler keşfeder. Süreç analizi, özellikle tek durumlu veya küçük-N çalışmalarında istatistiksel metodların daha az etkili olduğu durumlarda, derinlemesine iç görüler sağlama ve nedensel mekanizmaların sağlam bir incelemesini yapma yeteneği nedeniyle yüksek değer taşımaktadır (Collier, 2011, s. 823).

Özetle süreç analizinin uluslararası ilişkiler çalışmalarındaki artı yönlerini incelediğimizde bu yöntem, olayların nasıl geliştiğini ve zaman içindeki dinamiklerini anlamak için derinlemesine bir bakış açısı sunmaktadır. Bir diğer husus ise bu yöntemin belirli bir teoriyi test etmek için güçlü bir araç olmasıdır. Uluslararası ilişkilerde kullanılan teoriler belirli vakalar arasında üzerinde süreç izleme yöntemi ile test edilmektedir. Bu yöntemin bir başka özelliği ise hem nicel hem de

nitel veriler kullanılabilmektedir. Bu yöntem ile detaylı inceleme sunarak karmaşık olayların daha iyi tahlil edilmesine olanak sağlamaktadır. Bunun yanı sıra kompleks süreçlerin aydınlatılması konusunda ve olaylar arasında neden-sonuç ilişkilerini açık bir şekilde analiz imkânı sağlamaktadır. Özellikle uluslararası ilişkilerdeki karmaşık olayların analizi için oldukça uygun bir yöntem olduğu savunulmaktadır (Adler ve Barnett, 1998, s. 434). Uluslararası ilişkilerde süreç izleme yöntemi hem devletler arasındaki ilişkilere hem de devletlerin iç ve dış politikasında karar alma süreçlerine ışık tutmaktadır. Buna örnek olarak, diplomatik müzakereler, savaş ve barış süreçleri, dış politika tercihleri ve kriz analizi gibi konularda süreç analizi yöntemi ışık tutmaktadır. Bu bağlamda vaka örneği olarak Küba Füze Krizi ve Suriye İç Savaşı'nda yaşanan uluslararası müdahaleler kapsamında süreç analizi yöntemi kullanılmıştır. Küba Füze Projesi'nde ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki krizin nasıl geliştiğini ve her iki tarafın da hangi aşamalarda nasıl kararlar aldığını anlamada kullanılmıştır. Süreç analiz yöntemi için belirlenmiş bir sınır bulunmamakla beraber farklı bağlamlarda ve çeşitli şekillerde kullanılabilir. Suriye İç Savaşı'nda ise bu sürecin nasıl başladığını, uluslararası aktörlerin nasıl müdahil olduğu ve bu müdahalelerin hangi aşamalarda çatışmanın seyrini değiştirdiğini anlamak için kullanılabilir.

Son olarak, süreç izleme yönteminin nitel vaka çalışmalarında gerçek örüntüler sağlamaya yönelik mutlak bir çözüm mekanizması olmadığı vurgulanmalıdır. Buna ek olarak süreç analizi yöntemindeki sorunlu hususları irdelediğimizde karşımıza dört nokta çıkmaktadır. Birincisi, detaylı, yoğun zaman ve kaynak gereksinimidir. Bu yöntemde detaylı bir analiz gerektirdiği için çok fazla zaman ayrılması gerektirmektedir. Araştırmacılar, analiz edilen vakaları seçici olabilirler. Vakaların sistematik olarak seçilmesi, nedensel süreçlerin eksik veya yanlış anlaşılmasına yol açabilir. Karmaşık sosyal olay-

larda nedensel mekanizmaları belirlemek her zaman kolay değildir. Olaylar arasında net bir neden-sonuç ilişkisi kurmak bazen zor olabilir, çünkü sosyal olaylar genellikle birden fazla faktörden etkilenmektedir. Üçüncü husus ise sübjektif bakış açısından kaynaklanan sorunlardır. Araştırmacının süreç izlemede teorilere dayalı hipotezleri test ederken kendi önyargıları veya varsayımları tarafından etkilenmesi muhtemeldir. Böyle bir durumda bulguların objektifliği tehlikeye girebilir. Dördüncüsü ise veri kısıtlamasından doğan problemlerdir. Bu yöntemde, kullanılan veri kaynaklarının güvenilirliği tartışmalı olduğundan özellikle geçmişe dönük vakalarla ilgili bilgi toplamak zordur ve verilerin eksik ya da taraflı olma ihtimali bulunmaktadır.

Literatür Çalışması

Akademik çalışmaların ana omurgasını oluşturan kaynakça kısmı, çalışmaların içeriğini ve niteliğini belirleyen en önemli yapıdır. Akademik çalışmalar, elde edilen veriler ve bu verilerin çeşitliliğiyle zenginlik kazanmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, kapsamlı ve güncel verilerin toplanmasıyla bir analiz oluşturmaktır. Bu doğrultuda, çalışmanın özgün olması için birtakım adımlar izlenmiştir. Bu minvalde, literatür çalışması üç aşamadan oluşmaktadır. Birincisi, ABD güçlerinin Afganistan'ın işgali sonrası El Kaide'ye yönelik yaptığı operasyonlar sonucu El Kaide hücre evlerinde buldukları El Kaide yazışmalarını İngilizceye aktaran Batı'lı akademisyenlerin çalışmalarıdır. Bu çalışmalarla örgütün yapısı, iç yazışmaları, günlükler gibi birçok konu gün yüzüne çıkarılmıştır (CIA, 2017). İkincisi, bu konuda çalışma yapmış sosyal bilimcilerin ve güvenlik uzmanlarının yazdığı kitap ve araştırma raporları incelenmiştir. Son olarak, gazetelerden ve köşe yazılarından oluşan haber kaynakları değerlendirilmiştir. Çalışmada, 11 Eylül 2001 terör saldırılarından 2023 yılına kadar gelen yir-

mi iki yıllık süre zarfında ortaya çıkan literatür analiz edilmeye çalışılmıştır.

Mayıs 2011'de Usame bin Ladin'in Pakistan'ın Abbottabad eyaletinde öldürülmesinin ardından literatüre Abbottabad belgeleri olarak geçen bu zengin arşivde İran-El Kaide ilişkileri hakkında çarpıcı ve daha önce bilinen bilgilerden farklı veriler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda konu ile alakalı yapılmış en önemli çalışmalardan birisi, Nelly Lahoud'un *The Bin Laden Papers: How Abbottabad Raid Revealed the Truth About Al Qaeda, Its Leader and His Family* isimli kitabı ve bu konu hakkında yazdığı makaleleridir (Lahoud, 2018a; Lahoud, 2018b; Bunzel, 2018). Lahoud, çalışmasında 300 sayfası doğrudan İran-El Kaide ilişkilerine yönelik ve El Kaide'nin 6.000 sayfalık özel yazışmaları ve belgelerini inceleyerek bu örgütün iç yapısı ve İran ile olan münasebetleri konusunda önemli bilgileri gün yüzüne çıkarmıştır. Lahoud, 11 Eylül sonrası bazı hükûmet yetkilileri, siyasi uzmanlar ve akademisyenler tarafından ortaya atılan İran-El Kaide arasında iş birliği olduğu iddiasına karşı, İran-El Kaide ilişkilerinin hasmane ve güvensiz ilişkiler olduğunu savunmuştur. Bu belgeler, 2001-2011 arasını kapsadığı için Bin Ladin sonrası dönemi yansıtmamaktadır (Lahoud, 2018a, s. 13-20). Nelly Lahoud'ın bulgular doğrultusunda vardığı kanaat, Bush ve Trump'ın savunduğunun aksine İran'ın 11 Eylül terör saldırılarına müdahil olmadığı ve "iki taraf arasındaki ilişkinin El Kaide açısından çıkar; İran açısından ise hesap odaklı" olduğu yönündedir (Slavin, 2018).

Literatür taramasında İran-El Kaide ilişkileri üzerine göze çarpan ilk çalışma, 2004 yılında yayımlanan 9/11 Komisyon Raporu'dur. Bu çalışmada, El Kaide'nin organizasyonel yapısıyla ilgili önemli bilgiler paylaşılmakta ve İran'ın El Kaide ile vaki ilişkilerinin arka planı anlatılarak 11 Eylül terör saldırılarıyla İran arasında bağ kurulmaya çalışılmaktadır. Raporda eleştirilecek bir husus, ikili ilişkilerin nasıl karakterize edildiği konusunda açıklama yapılmasından kaçınıl-

miş olmasıdır. Raporda “bu konunun Amerikan hükûmeti tarafından daha fazla araştırılması gerektiğine inanıyoruz” şeklindeki açıklama, İran-El Kaide ilişkilerinin boyutu hakkında bilgi sunmamaktadır (NCOTA, 2004, s. 240).

İran-El Kaide ilişkileri hakkında 11 Eylül Komisyon Raporu’ndan sonra Richard Minitier’in *Shadow War*, Kenneth Timmermann’ın *Countdown to Crisis* ve Curt Weldon’un *Countdown to Terror* adlı çalışmaları yayımlanmıştır (Hastert, 2007, s. 327-328; Minitier, 2004).

Minitier, eserinde Usame bin Ladin’in İran ile münasebetleri hakkında çarpıcı bilgiler vermektedir. Buna göre Bin Ladin, devrim rehberi Ayetullah Seyyid Ali Hamanei’ye ses kaydı göndererek Hamanei’den güvenli sığınak ve finansman talep etmekte; bunun karşılığında El Kaide’yi İran’ın hizmetine sokma taahhüdünde bulunmakta ve akabinde öldüğü takdirde takipçilerinin kendisini izleyeceğine yönelik açıklamada bulunmaktadır (2004, s. 18). Minitier’in paylaştığı bu açıklama, Hastert’in makalesinde paylaşılmış olmasına rağmen diğer çalışmalarda böyle bir bilgiye rastlanılmadığından içeriği itibariyle tartışmaya açıktır.

Hastert, İran-El Kaide ilişkilerinin tarihsel arka planını, İran ve ABD’nin Afganistan’daki iş birliğini ve konu hakkında çıkan çalışmaları detaylı bir şekilde özetlemiştir. Hastert, İran-El Kaide ilişkilerini operasyonel iş birliği üzerinden değerlendirmiş ve ikili arasında ideolojik ayrımlara rağmen ABD düşmanlığının iki tarafı birbirine yakınlaştırdığını ve iş birliği sağladığını belirtmiştir (Hastert, 2007, s. 333-334).

Loidolt, bir çalışmasında İran-El Kaide arasındaki ilişkileri ve 11 Eylül’den Usame bin Ladin’in öldürülmesine kadar olan 10 yıllık süreci El Kaide perspektifinden değerlendirerek, bu örgütün gerek Tahran yönetiminin takındığı ikircikli politikalar ve gerekse İran’la olan mesafesini korumak istemesi neticesinde İran-El Kaide ilişkilerinin sınırlı boyutlarda kaldığını gözlemlemiştir. Loidot, her ne kadar İran ve El

Kaide arasında mezhepsel ve bölgesel politikalarında farklılıklar olsa da bunun ikili arasındaki iş birliğini engellemediği kanaatine varmıştır (Loidolt, 2023).

Bu konudaki bir başka çalışma ise Asfandyar Mir ve Colin P. Clarke’ın analizidir. Mir ve Clarke (2021), İran ve El Kaide arasında bulunan mezhepsel farklılığın ve bundan kaynaklanan derin güvensizliğin, taraflar arasında bir terdirginlik ve karşılıklı tetikte olma psikolojisini beslediğini savunmaktadır. Bu tezden farklı olarak *Usame* adlı kitapta, El Kaide’nin başta İran olmak üzere, Hasan Turabi, Saddam Hüseyin, Hamas ve Hizbullah ile ilişkisinin bulunmadığını ve bu tip haber çıkartanların bu örgütü uluslararası terör örgütü olarak lanse etmeye çalıştığını iddia etmiştir (Bayrak, 2012, s. 72-73). Thomas Joscelyn ise İran ve El Kaide arasında stratejik bir ilişkinin olduğunu iddia etmekte ve buna kanıt olarak 7 Ağustos 2018’de El Kaide’nin kıdemli üyesi Ebu Muhammed el Mısıri’nin İsrail gizli servisi MOSSAD tarafından İran’ın başkenti Tahran’da öldürülmesini ve aynı zamanda bu şahsın ABD tarafından arananlar listesinde bulunmasını göstermektedir.

İran-El Kaide arasındaki ilişkilerde, Moghadam’ın tabiriyle daha yüksek kapasiteli bir ilişki beklenirken; ilişkiler sürekli sekteye uğramış ve bir menfaat evliliğine benzetilmiştir (Moghadam, 2017, s. 13; Mohamed, 2022).

Görüldüğü üzere İran ve El Kaide ilişkileri ile ilgili çalışmalar, 11 Eylül sonrası süreçte rağbet görmeye başlamış ve bu tür çalışmalarda önemli oranda artışlar görülmüştür. İran ve El Kaide konusunda Amerikan kaynaklı çalışmalar başat konumda yer almakta; İran Akademik Veritabanı (SID) yapılan taramalarda ise İran-El Kaide ilişkilerine dair yeterli ve kapsamlı çalışmalara rastlanılmamaktadır. Öte yandan, Farsça literatürde yapılan taramalarda İran ve El Kaide ilişkileri hakkında çalışmalara rastlanılmamıştır. Çünkü İran resmi söylemi, El Kaide’nin ABD tarafından kurulduğuna yönelik bir tez geliştirmiş-

tir (Shirazi, 2011). Bunun dışında İranlı liderlerin bu örgütle ilgili gazetelere yansımış beyanlarında genellikle El Kaide ile olan rabıtalara dair iddialar yalanlanmıştır (Tehran Times, 2003; Al Jazeera, 2003; RFE/RL, 2011; ABC News, 2003; Solomon, 2011). Son dönemlerde İran-El Kaide ilişkileri hakkında artan akademik ve güvenlik çalışmalarına rağmen İran'ın gerek bu konu ile alakalı gerekse bu ülkenin DDSA'lar ile olan ilişkileri hakkında sistematik, ampirik ve kuramsal çerçevede analizler ortaya çıkması elzemdir. Bu çalışmada, İran-El Kaide ilişkileri üzerine çıkan çalışmalar sistematik bir şekilde incelenerek farklı bir perspektif ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu durum gerek Abbottabad belgelerinde gerekse basına yansıyan açıklamalardan hareketle El Kaide liderlerinin İran'a bakış açısını gösterse de ideolojik farklılıklara rağmen iki taraf da pragmatik ve sınırlı iş birliğini tercih ederek çatışmayı engellemeyi başaramışlardır (Coll, 2018, s. 554; Lahoud, 2018a, s. 6).

Tarihsel Arka Planda İran-El Kaide İlişkileri

ABD'nin Afganistan işgali sonrası İran-El Kaide ilişkileri bu ikilinin yollarının nasıl keştiğine ve ikili ilişkilerin hangi şartlarda kurulduğuna dair çok az bilgi mevcuttur. İran ve El Kaide ilişkilerinin başlangıcını, Eymen el Zevahiri'nin Nisan 1991'de İran'da yaptığı gizli görüşmelerin oluşturduğu iddia edilmiştir (Moghadam, 2017, s. 13). Bu görüşmelerin içeriğinde Mısır İslami Cihad Hareketi militanlarının İran ve Sudan'da askerî eğitim alması ve yine bu örgüte yönelik maddî destek sağlanması konusunda mutabakata varmışlardır. 1991-1992 yılları arasında, Bin Ladin Sudan'da ikamet ettiği sırada El Kaide'nin de bu konsorsiyuma dahil olması temin edilerek Hizbullah militanları ile birlikte Bekaa Vadisi'nde silahlı eğitim almaları sağlanmıştır. Bunun dışında, İran ve El Kaide ilişkilerinde Sudan serüveninden sonra bir baş-

ka gelişme ise El Kaide militanlarının Devrim Muhafızları'nın transit geçiş imkânı sağlamasıyla İran sınırı üzerinden Afganistan'a geçtikleri bilinmektedir (Byman, 2012; Loidolt, 2023, s. 2-3).

11 Eylül komisyon raporuna göre El Kaide'nin Mısır kökenli önemli figürlerinden biri olan Seyf el Adil, Batı Afganistan'da yer alan Herat'taki eğitim kampına geçişleri kolaylaştırmak için Tahran ve Meşhed'de misafirhanelerin kurulmasına dair öneride bulunmuştur (NCOTA, 2004, s. 240; Moghadam, 2017, s. 13). Ancak İran ve El Kaide arasındaki ilişkilerin boyutu ve içeriği hakkında tam olarak aydınlatılamamış konular mevcuttur. 1990-2000 arasında İran ve El Kaide'nin Afganistan'da nasıl bir politika izledikleri ve Taliban'ın Afgan siyasetinde yükselmesinin ardından El Kaide'nin İran-Taliban ilişkileri konusunda izlediği politikalar konusunda ciddi boşluklar bulunmaktadır. Buna ek olarak, 11 Eylül terör olaylarında İran'ın El Kaide'ye nasıl bir destek verdiği ve bu hadisede İran-El Kaide iş birliği ihtimalinin mevcudiyeti konusundaki bilgiler muğlaktır.

İran'ın El Kaide ile temas kurmasının arkasındaki saikler incelendiğinde, El Kaide'nin ABD'ye karşı yürüttüğü savaşın İran'ın dikkatini çekmiş olma ihtimali ve iki tarafın da ortak düşmanının ABD ve Siyonizm oluşunun İran ve El Kaide'yi birbirine yakınlaştırması mümkün bir yaklaşım tarzı olarak tartışma konusudur. Bir diğer husus ise Sovyetlerin çekilmesinin ardından Afganistan'da oluşan istikrarsız atmosferde İran sınırında yaşanan çatışmaların İran'ı Afganistan'da bir partner aramaya sevk etme ihtimali üzerinde durulabilir. Bunun yanı sıra ikili arasındaki ilişkinin kökeni, Nizami'ye göre SSCB'nin Afganistan'ı işgali esnasında İranlı askerî danışmanların bu örgütle temas kurmaya başlamış olması ve devamında ilişkilerin Sudanlı siyasetçi Hasan Turabi vasıtasıyla resmiyete dökülmesidir (Nezami, 2021). Bu dönemde İran'ın Afganistan'daki müttefiklerine bakıldığında İran'ın Tahran Sekizlisi olarak tabir edilen vekil

gücü kurması ve El Kaide ile temaslarının tesadüf olmaması gerekir (Ruttig, 2006, s. 11). İran dış politikasında karar verme aşamasında rol oynayan aktörler, bir yandan Afganistan'daki Şii kardeşlerini destekleyip onları tek çatı altında toplarken; diğer yandan Afganistan'da Burhaneddin Rabbanî ve Gülbeddin Hikmetyar gibi önemli cihatçı aktörlerle fiili olarak ilişki kurarak, Şiilik ve mezhepçi politikanın aksine pragmatik ve çok yönlü bir politika izlemişlerdir.

1998 yılında Taliban'ın, Mezar-ı Şerif'te İranlı diplomatlara yönelik katliamları ve Kenya'da El Kaide'nin ABD Büyükelçiliğine yapılan saldırılar İran-ABD ilişkilerinde yeni bir dönüm noktası olmuş ve iki ülke kademeli olarak Afganistan'da iş birliğine girişmiştir. Usume bin Ladin'in iadesi konusunda ABD, Suudi Arabistan ve Pakistan nezdinde girişimlerde bulunmuştur. BM Genel Sekreteri olan Kofi Annan'ın özel temsilcisi Francesc Vendrell, Taliban'ın İslâmabad büyükelçisi Molla Abdüsselam Zaif ile yaptığı bir görüşmede ABD'nin iade talebini Taliban'a iletmiştir. Bu dönemde ABD, Taliban yönetimine büyük bir baskı kurmuş ve müttefiklerinden Bin Ladin'in iadesi konusunda destek istemiştir. Yine aynı dönemde ABD'nin İran'a Bin Ladin'in iadesi konusunda veya El Kaide ile ilişkilerini gözden geçirmek konusunda bir uyarısı olmamıştır. 11 Eylül 2001'de ABD, İkiz Kuleler ve Pentagon'a yönelik gerçekleştirilen terör saldırısından 1993 yılından beri ABD'yi çeşitli bölgelerde hedef alan Usume bin Ladin sorumlu tutulmuş ve Afganistan'a yönelik askerî harekât süreci hızlanmıştır (Connah, 2020, s. 72-73).

Moghadam, Sudan ve Afganistan'dan sonra ikili arasında Yemen'de de iş birliği yapıldığını ve bu doğrultuda silah ve lojistik yardımı yapılarak El Kaide'nin Yemen'de palazlanmasını ve 2000 yılında ABD USS Cole saldırısına imkân sağladığını iddia etmiştir (Moghadam, 2017, s. 13). Bu konu hakkındaki bir başka görüş ise El Kaide'nin, Yemen'de USS Cole saldırısı ile İran'ın dikkatini çektiği ve örgütle ilişkileri

güçlendirmek istemişse de bin Ladin'in Suudi faktörünü göz önünde bulundurarak bu teklife sıcak bakmadığı şeklindedir. Bu yönde bir bilgi, 9/11 Komisyon raporunda yer almakla birlikte ilk görüşle çelişmektedir (NCOTA, 2004, s. 240). İran'ın USS Cole saldırısındaki rolü tartışmalı olsa da terör olaylarının silsilesine bakıldığında farklı sonuçlar ortaya çıktığı görülmektedir. İran-El Kaide ilişkilerinde göze çarpan bir başka husus ise 11 Eylül terör saldırısı öncesinde İranlı yetkililerin El Kaide üyelerine pasaport temin ederek seyahatlerini kolaylaştırdığı ve 10 Suudi hava korsanının Afganistan'a gidip gelmek için İran'ı geçiş güzergâhı olarak kullanmış olduğu tezidir. (NCOTA, 2004, s. 241). Ancak Guantanamo Kampı'nda esir tutulan Halid Şeyh Muhammed ve Remzi Binalşib, sorgularında verdikleri ifadelerde yukarıdaki bilgilerin tam zıddını söylemişlerdir. Buna göre iki mahkûm, saldırganların İran'a seyahat nedenlerinin Afganistan'a gidiş dönüş dışında başka bir amaca matuf olmadığını belirtmişlerdir. İran'ı ilgilendiren ikinci önemli husus ise 9/11 terör saldırılarının planlanmasında İran ve Hizbullah ilişkisinin olmadığını altının çizilmesidir (NCOTA, 2004, s. 241). ABD'nin CIA Direktörlüğü ve Dışişleri Bakanlığı görevini yapmış Mike Pompeo, 11 Eylül'ü planlayanlar arasında İran'ın da olduğunu belirtmişse de uzmanlar delillerin yetersiz olduğunu beyan etmişlerdir. İran, 11 Eylül terör saldırılarıyla ilgili olarak yapılan tahkikat sonucunda aleyhinde somut bağlantılar ortaya çıkmamış olmasına rağmen ABD tarafından sorumlu tutularak tazminat ödemekle yükümlü kılınmıştır (Katersky, 2018).

11 Eylül Sonrası İran-El Kaide İlişkileri: 2001-2023

Seren, *Stratejik İstihbarat ve Ulusal Güvenlik* adlı eserinde, “11 Eylül 2001 terör saldırıları öncesi ve sonrası istihbarat topluluğunun faaliyetlerine ilişkin ortak soruşturma” raporuna atıfta bulunarak önemli tespitlerde bulunmuş-

tur. Ülke içindeki istihbarat grupları arasındaki uyumsuzluğa, bilgi sentezleme yetersizliğine ve El Kaide hakkında nitelik ve nicelik yönünden eksikliklere değinerek ABD'nin terörle mücadele konusunda sağlıklı analiz üretme konusunda sınırlılığını belirtmiştir (2017, s. 396-397). Böyle bir durum karşısında ABD İstihbaratının 11 Eylül terör saldırılarını ve İran'ı yakından ilgilendiren meseleler konusunda sağlıklı bir analiz yapmasını engellemiştir.

ABD'nin 7 Ekim 2001'de Afganistan'a başlattığı Sonsuz Özgürlük Operasyonu kapsamında İran ABD'ye İran'ın, Taliban ve El Kaide'ye yönelik harekâta lojistik ve istihbarat desteğinin dışında Herat'ta yer alan Shindad Hava Üssü ve Çabahar limanını açma teklifi ön plana çıkmıştır. Ancak, ABD yönetimindeki ikircikli yapı yani Pentagon ve Dışişleri Bakanlığı arasındaki görüş ayrılıkları sağlıklı bir politika oluşmasını engellemiştir.

İran ve ABD arasında yaşanan krizde El Kaideli üyelerinin çeşitli kaynaklara göre 290 ila 500 kişilik aile grubu İran'a zorunlu göç etmesi ve Lahoud'a göre El Kaide üyelerinin sınırı geçişinde Belucistan'daki Cundullah terör örgütünün destek sağladığı görülmüştür (Lahoud, 2022, s. 258; Şahzad, 2014, s. 103-106). Bu görüşe antitez olarak Jones (2012), İran'lı yetkililerin, 2001 yılında Afganistan'a bir delegasyon göndererek El Kaide ile müzakere edip örgütü güvenli seyahat için İran'a yönlendirdiğini iddia etmiştir. El Kaideli militanlar, ABD'nin Afganistan'ı işgal etmesinin ardından sığınacak bir ülke aramış ve ilk etapta Pakistan'a geçmişler; buranın güvenli olmadığını anladıklarından son çare olarak İran'a sığınmışlardır. Bu dönemde İran'a sığınan kişiler arasında Usame bin Ladin'in hanımı ve oğlu Saad bin Ladin'in de olduğu bilgisi yer almaktadır. Bunun dışında Afganistan'dan İran'a sığınanlar arasında bulunan Yasin el-Suri, Seyf el Adl, Ebu Muhammed el Masri, Süleyman Abu Ghayt, Abu al-Hayr el-Masri, Ebu Muhammed el-Masri ve Ebu Hafs

el-Mauritani gibi örgütün önemli üyeleri, Bin Ladin ile bağlantılarını sürdürmüşlerdir.

ABD Başkanı George W. Bush, 29 Ocak 2002 tarihinde yapmış olduğu meşhur şer ek-seni konuşmasında İran'a yönelik şu tenkitlerde bulunmuştur: "Seçimle göreve gelmemiş bir azınlığın, halkın özgürlük umutlarını baskıyla söndürdüğü İran, kitle imha silahları edinme çabalarına ve terör ihraç etmeye yoğun bir şekilde devam etmektedir" (Ritter, 2007, s. 23). Bu konuşmadan sonra İran'a "teröre destek veren ülke" nitelemesi yapılmış ve ithamlar ardı ardına gelmeye başlamıştır. Bu kapsamda İran'ın İsrail savunma kuvvetleri tarafından Kızıl Deniz'de Karine A gemisinin yakalanma hadisesi ve devamında ABD istihbaratı tarafından tespit edilen İran'ın El Kaide terör örgütüne karşı güvenli sığınak sağladığı iddiaları gündeme getirilmiştir (Wright, 2006; Riedel, 2010).

Gerges, bu konuda farklı perspektif ortaya koyup, ABD'nin İran'ı hedef tahtasına yerleştirerek İsrail'i Orta Doğu'da küresel dikkatlerden uzaklaştırdığı ve yine İran tehdidine karşı Körfez ülkelerini silahlandırmakta olduğu kanaatini dile getirmiştir (Gerges, 2014, s. 42). Aslında bu süreç içerisinde ABD'de diasporada yaşayan rejim karşıtı gruplar ve İsrail lobisinin iş birliğiyle ABD-İran ilişkileri sekteye uğratılmıştır (Mearsheimer & Walt, 2009, s. 360-366). Yukarıda zikredilen konuların doğruluğu oldukça belirsiz olduğundan İran'a yönelik tezyat veya siyasi spekülasyon tartışmalarını beraberinde getirmiştir. İsrail savunma kuvvetleri tarafından Kızıl Deniz'de yakalanan Karine A gemisi İran-ABD ilişkilerinde derin bir kırılmaya yol açmıştır. Bu gemi İran'da Bender Abbas limanında 50 ton silahla Filistin'deki cihatçılara verilmek üzere yola çıktığı İsraili yetkililerce kamuoyuna sunulmuştur. Karine A hadisesinden kısa bir süre sonra İran'ın El Kaide mensuplarına sığınma ve barınma imkânı verdiği iddialarının eş zamanlı olması akıllarda soru işareti bırakmıştır. Karine A hadisesi ile ortaya atılan çelişkili beyanlar dışında İran ve

İsrail kaynakları bu olayda İran hükûmetinin rolünün olmadığını belirtmişlerse de olayın failinin Devrim Muhafızları Ordusu olduğuna dair ciddi şüpheler bulunmaktadır (Satloff, 2002).

Gilboa, kitabında İsrail'in argümanlarının doğruluğuna ve Karine A hadisesinin nasıl gerçekleştiğine dair detaylar ortaya koymuştur (Gilboa, 2021). Karine A hadisesine yakın bir zamanda yine İran ve terör ilişkisi bağlamında İran-El Kaide ilişkisi ortaya atılmış ve bu ilişkinin tevati'e mi yoksa gerçeğe mi dayandığı konusunda ciddi şüpheler uyanmıştır. Bir İranlı uluslararası ilişkiler uzmanı, kendisiyle yapılan mülakatta Karine A hadisesini şu şekilde özetlemiştir: "Bu olay, ABD ve İran arasındaki daha fazla iş birliğine ket vurmada etkili oldu ve ABD'nin İran'ı tekrar bir düşman olarak görmesini sağladı. ABD ve İran, iş birliği yapmak yerine Afganistan'da rekabet eden taraflar hâline geldi. Bu sadece iki tarafın zararına değil öncelikli olarak Afganistan'ın zararına olmuştur." 11 Eylül, İran-ABD arasındaki med-cezirli ilişkilere olumsuz sirayet etmiş ve iki taraf arasında çözüm odaklı siyasetin tükenmesine yol açmıştır.

Bu dönemde ABD'li siyasiler İsrail'in öne sürdüğü Karine A hadisesi, El Kaide iddialarının dışında ABD kamuoyunda sıkça tartışılan Saddam Hüseyin'in El Kaideli teröristlere güvenli liman sağladığı ve nükleer silahlar bulundurduğu gibi bilgi ve söylemlerin istihbarat analizine mi dayandığı, yoksa siyasi bir manipülasyona mı evrildiği konusu oldukça tartışmalıdır. Yukarıda zikredilen olaylarla ilgili ortaya çıkan bazı komplo ve yalan içerikli bilgiler, liderlerin neden yalan söylemeyi tercih ettikleri sorusunu beraberinde getirmektedir. Mearsheimer, Bush yönetiminin Irak savaşı konusunda ABD halkını ve kamuoyunu kandırdığını söyleyerek ve "Bazen iyi bir stratejik sebep ihdas edilmesinin, uluslararası politikada kabul edilebilir bir davranış şekli" olduğunu kaydetmektedir (2011, s. 13). Dolayısıyla Washington yönetiminin ortaya attığı iddiaların sorgulanması gerekmektedir.

İran'ın ilerleyen dönemlerde DDSA'larla olan ilişkilerinde yaşanan artışlar, Arap Baharı sonrası Ortadoğu'da oynadığı yayılmacı politikalar ve son olarak ABD istihbaratında çıkan yeni dosyalar ışığında El Kaide ile olan bağlantıları dikkate alındığında ortaya farklı bir tablonun çıktığı görülmektedir. El Kaide üyelerinin İran'a sığınmaları iki ülke arasında derin bir krize yol açmıştır. Bu süreçten itibaren ABD-İran-El Kaide üçgeninde sürekli gündeme gelmiş ve bazı durumlarda ise politik bir enstrüman olarak kullanılmıştır. ABD ve İran'ın birbirlerine karşı ithamları KOEP Anlaşmasıyla beraber bir sessizlik dönemine de girse de Donald Trump dönemine ABD'nin Nükleer Anlaşmadan çekilmesi ile birlikte İran-El Kaide iddiaları yeniden gündeme gelmiş ve en son tartışma ise El Kaide'nin İran'da üs kurduğu iddialarıdır. El Kaide'nin Soğuk Savaş sonrasında dost-düşman ayrımında yaşadığı dönüşüm sonucu başta ABD olmak üzere Batı dünyasını ve Suudi Arabistan'ı hedef alarak küresel cihat çağrısı yapmıştır. Öte yandan, bu örgütle benzer olarak İsrail ve ABD karşıtı olarak dış politika söylemi olan İran'ın, Devrim İhracı ve Direniş Ekseni ile bölgesel emellerini yaymaya çalışarak El Kaide'den ayrılmaktadır.

ABD Hazine Bakanlığının 2003 yılındaki çalışmasına göre, bu dönemde El Kaide üyelerini Afganistan'dan İran'a kaçak olarak sokan Ali Salih Hüseyin, Eymen ez Zevahirî'nin damadı ve kızı, Mustafa Hamid, Seyf el Adil, Ebu Muhammed el Masri gibi isimler gözaltında tutulmuşlardır. İran'ın El Kaide üyelerini gözaltına almaya başlamasıyla başlayan süreç, akabinde 225 kişiyi Suudi Arabistan'a teslim etmesi ve sonrasında kendi toprakları içerisinde yeni gözaltılar gerçekleştirmesi El Kaide'yi rahatsız etmiş ve örgüt mensuplarının kendilerini İran'da güvende hissetmedikleri görülmüştür. Ebu Musab el Zerkavî'nin yakalanıp bilahare salıverilmesinden sonra Irak'ta Şii'lere yönelik gerçekleştirdiği katliamlar dolayısıyla Zerkavî'yle bağlantılı örgüt

üyelerinin büyük bir çoğunluğunun hapsedilmesi, Seyf el Adil'e göre El Kaide'nin planlarında önemli ölçüde bir başarısızlığa yol açmıştır (CTC at West Point, 2011). İran, ilk etapta El Kaide'nin militanlarının ülkeye girdiğini kabul etmese de 2003 yılında Büyük Pazarlık Anlaşması kapsamında ABD'ye Halkın Mücahitleri Örgütü militanlarına karşı El Kaideli militanları takas etmeyi önermiştir. İran, El Kaide'yi 2003 yılında Büyük Pazarlık çerçevesinde Halkın Mücahitleri Örgütü ile takas teklifinde bulunmuş, ancak teklifin o dönem ABD'li siyasetler tarafından rağbet görmemesi sonucu bu opsiyon ortadan kalkmıştır (Kristof, 2007; Dudgeon, 2020).

Zerkavî'nin Irak'ta Şiilere yönelik şiddet politikaları dolayısıyla İran ile El Kaide arasında yeni müzakereler yürütülmüş ve örgütle iletişim kanallarının açılmasına teşebbüsle bu politikaların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. El Kaide'nin yazışmalarında İran'a karşı Sünnî azınlıkları desteklediği ve İran'daki tutuklu mensuplarının serbest bırakılmasına yönelik politikalar geliştirmeye çalıştığı görülmektedir. 2008 yılında bin Ladin'in oğlu Saad'ın İran'dan kaçması sonucu ikili ilişkilerdeki sorunlar daha da gergin hâle gelmiştir. El Kaide yazışmalarına bakıldığında, Usume bin Ladin ve Şeyh Said arasında Mayıs 2009'da teati edilen mektuplarda, bölgeyi tehdit eden en büyük tehlikenin "Mecusi İran" olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra İran'ın Râfizî inançlarına ve bölgeyi ele geçirme planlarına karşı ümmeti uyurma amacıyla medya kampanyası başlatılması konusunda gerekenin yapılması önerilmiştir. Son olarak, ikili arasında geçen görüşmede İran'daki Sünnileri ayaklandırma, Irak ve Afganistan'da Sünnî Müslümanlara destek sağlama konusunda da fikir alışverişinde bulunulmuştur (Gerges, 2011, s. 229). Bu dönemde El Kaide, İranlı diplomatlara yönelik operasyonlar gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda Peşaver'de İran Ticari Ataşesi'ni kaçırmış ve bu durum ilerleyen yıllarda esir takasının gerçekleşmesine yol açmıştır. İran, bu bağlamda 2010 yılından itibaren

ren hapiste tutulan El Kaide üyelerini serbest bırakmaya başlamış ve uzlaşma sinyali vermiştir. Hatta bu dönemde İran'ın, El Kaideli mahkûmlara daha iyi davrandığı ve Yasin el-Suri'nin yeniden bu ülkeye dönmesini temin ederek burada para ve militan toplamasına göz yumduğu görülmüştür. İkili ilişkilerde görülen ilerlemelere rağmen iki taraf arasında güvensizlik devam etmiş ve yine örgüt yazışmalarında İran ve ABD arasında bir iş birliği olup olmadığına dair sorular bulundugu görülmüştür. El Kaide'nin, 2010'da İran'dan Afganistan'a dönecek olan bin Ladin'den, her türlü dinlenme ve takip ihtimaline karşı kıyafetleri dahil olmak üzere eşyalarını İran'da bırakmasını istemesi, İran'a yönelik güvensizliği açıkça ortaya koymaktadır (Lahoud, 2018a, s. 32-34).

11 Eylül Komisyon Raporu'ndan sonra ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld, İran'ı teröristlerin savunucusu olarak niteleyerek Afganistan'dan İran'a geçen El Kaide militanlarına yönelik önlem alınmadığına dair suçlamada bulunmuş; ilerleyen yıllarda ise ABD Hazine Bakanlığı raporlarında İran toprakları üzerinden Afganistan ve Pakistan'a örgüte para transferi yapıldığını iddia etmiştir (Fifield, 2011). Bu açıklamadan kısa bir süre sonra, Mısır Cumhurbaşkanı Siyasi Danışmanı Osama al Baz'dan bir iddia gelmiştir. Al Baz, ABD'nin Taliban ve El Kaide'yi İran'a karşı bölgede dengelemek için bu iki örgütü kurduğunu iddia etmiştir (Tehran Times, 2002a). İran'ın Birleşmiş Milletler Daimi Büyükelçisi Hadi Nejad-Hosseinian, İran'ın her türlü güvenlik önlemini aldığını ve El Kaide üyelerinin İran'a girişinin mümkün olamayacağını ve ayrıca uyguladıkları vize politikasıyla başka ülkelere gitmelerinin de zor olduğunu dile getirmiştir (Tehran Times, 2002b). ABD tarafından geliştirilen karşı argümanda ise İran'ın El Kaide konusunda şeffaf olmadığı ve gözaltında bulunan El Kaide üyelerine yönelik ABD ile iş birliği yapılmadığı ifade edilmiştir (Tehran Times, 2002b). Bu konuyla ilgili en ilginç iddia ise Barak tara-

findan dile getirilmiştir. Buna göre, üst düzey El Kaide liderinin, İran'a girişi için bu ülkenin Pakistan Konsolosluğundan vize aldığını savunmuştur (Barak, 2022, s. 6).

11 Eylül 2001'den 2 Mayıs 2011'de bin Ladin'in öldürülmesine kadarki 10 yıllık periyotta, İran-El Kaide ilişkileri dört döneme ayrılabilir ve bu dönemler şu şekilde sıralanabilir (Loidolt, 2023, s. 5-15):

- 2001-2003: El Kaide üyelerinin sığınması ve baskıya maruz kalma süreci.
- 2004-2007: İran'ın El Kaide'ye sınırlı desteği.
- 2008-2009: İkili arasında çatışma süreci.
- 2010-2011: Ateşkes dönemi.

Batılı kaynaklar, Abbottabad saldırısından sonra, 2011-2022 arasındaki Bin Ladin sonrası Eymen ez-Zevahirî döneminde İran-El Kaide arasındaki sınırlı iş birliğinin genişletilerek ikili ilişkilerde yeni bir boyuta evrildiğini müşahade etmişlerdir. Al Salih, Tahran Evin hapishanesinden çıkan bir mektuba dayandırarak, Devrim Muhafızları'nın Esed rejimi ile iş birliği yaparak iki tarafın çıkarları açısından El Kaideli militanların Suriye savaşına angaje edildiğini beyan etmektedir. Moghadam, Ebu el Hayr'ın Suriye'de Cebhe Fetih eş-Şam ile ilişki yürüttüğünü beyan ederek bu argümanı desteklemektedir (al-Saleh, 2018).

Bazı ABD'li uzmanlar, İran-El Kaide-Suriye ekseninde gelişen siyasi hadiselerle ilgili ilginç bir değerlendirmede bulunarak, İran'ın artık El Kaide üyelerini barındırmakta isteksiz olduğunu belirtmişlerdir. Amerikalı uzmanlar ayrıca İran'ın Suriye İç Savaşı'nda örgütlerle ayrı taraflarda olduğu gerekçesiyle El Kaide'yi kendi topraklarında barındırmak istemediğine yönelik bir analiz de yapmışlardır. Ne var ki gerek Suriye'de gerekse El Kaide üyelerinin barınması konusunda doğru tespitler yapılmadığı görülmüştür (Goldman, 2014). Bu iddiaları destekleyen başka bir görüş ise BM Raporunda yer alan bir bilgi olup Eymen ez Zevahirî'nin, "İran'daki kurmayları-

nın kendisi ile birlikte çalışarak İdlîb'de savaşçılar arasındaki anlaşmazlıklara müdahil olup yönlendirebileceklerini" belirtmesidir. Bu sayede Zevahirî'nin Suriye'de güç dengelerini etkilediği çeşitli analizlerde tespit edilmiştir. Bunun dışında İran-El Kaide arasında çözümlenemeyen ve daha sonrasında neticeye ulaştırılan husus ise bu örgütün üst düzey üyeleri olan Seyf el Adil, Ebu Hayr el Masri, Abdullah Ahmed Abdullah, Halid Mustafa al Aruri ve Sari Şihab gibi isimlerin Mart 2015'te Yemen'de kaçırılan İranlı diplomat Nour Ahmad Nikbakhtla takas edilmesidir (Callimachi & Schmitt, 2015). Yukarıda zikredilen beş kişi El Kaide'nin üst düzey yönetiminde yer almakta olup el Mauritan de dâhil olmak üzere üç üyesi İran'ı terk etmiştir (Goldman, 2014). 2015 yılında İran ve El Kaide arasında yapılan takasta Abu Khayr al Masri ve Halid Aruri, İran'ı terk ederek Suriye'de El Nusra cephesine katılmış; diğer iki üye olan Seyf Adil ve Abdullah Ahmed Abdullah ise İran içerisinde kalarak buradan faaliyetlerini sürdürmüş ve Zevahirî'yle koordineli bir şekilde hareket etmişlerdir (Joscelyn, 2018a). İran, bu dönemde Suriye konusunda El Kaide'nin El Nusra ile bağlantılarını koparmasına yönelik siyasi baskılar yapmıştır. Bu doğrultuda El Nusra lideri Ebu Muhammed el Cevlanî, Tahrir el Şam örgütüne baskı yaparak İdlîb'deki Tahrir el Şam unsurları arasında bölünmelere vesile olmuş; İran, Suriye'nin kuzeyinde kendi menfaatlerini güvence altına alacak bir şekilde konumunu güçlendirmiştir (Joscelyn, 2018b). Bu takas süreci, Donald Trump'ın ABD'de Devlet Başkanı seçilmesi ve son olarak CIA'nin Abbottabad Belgelerini yayımlamasıyla birlikte dikkatleri yeniden İran-El Kaide ilişkilerine çekmiştir. Donald Trump'ın selefi Barack Obama döneminde bu konuyla ilgili haberler ve Hazine Bakanlığının açıklamaları olmasına rağmen, siyasi düzlemde konjonktür gereği iki devlet arasındaki ilişkilerin toparlanma sürecine girmesi, ABD dış politikasında İran-El Kaide ilişkilerinin bir müddet rafa kaldırılmasına yol açmıştır.

2017 sonrası dönemde, ABD ve Arap basınında yer alan “El Kaide’nin yeni üssü İran” değerlendirmesinin siyasi bir manipölasyon olup olmadığı ciddi bir soru işareti barındırmaktadır (BBC News, 2021). ABD’li siyasi ve askerî uzmanlar, ilerleyen yıllarda İran’da El Kaide üssünün olabileceğini savunmuşlardır (Rahmati, 2023). Kongre Araştırma Servisinin “El Kaide: Arka planı, Mevcut Durumu ve Amerikan Politikası” başlıklı raporunda, El Kaide açısından İran’da bulunmanın ABD’ye karşı daha güvenli olmak anlamına geldiğini; İran açısından ise El Kaide’yi elinde tutmakla ABD’ye karşı hem bir koz elde etme hem de ABD düşmanı bir örgütü destekleme imkânı elde edildiği kaydedilmiştir (Clayton & Abigail, 2022). Buna dayanak olarak, İsrail-ABD ortaklığında İran topraklarında

yürütülen operasyonda bu örgütün iki numaralı ismi Ebu Muhammed el Mısıri’nin öldürülmesi ve Eymen ez-Zevahirî’nin ölümünün ardından bu örgüte aday olarak gösterilen kişilerin 11 Eylül sonrası İran’da ikamet etmiş kişilerden oluşması gösterilmektedir (Joscelyn, 2020; Goldman et al., 2021). Ez Zevahirî sonrası dönemde El Kaide, İran vasıtasıyla 2001 yılında Herat, Farah ve Nimroz’da kurduğu üsler dışında Helmand, Zabul, Nangarhar, Nuristan, Badghis ve Kunar’ın da aralarında olduğu Afganistan’ın 10 eyaletinde askerî faaliyetler yürütmektedir. Bunun dışında ideolojik eğitim almak için yine bu ülkede 5 medrese kurulmuş olup bu sayede El Kaide için yeniden İran-Afganistan hattı tesis edildiği görülmektedir.

Sonuç

Bu makale, devlet sponsorluğu kavramı içerisinde İran ve El Kaide arasındaki ilişkiyi incelemiş ve bunun ne tür bir ilişki biçimi olduğunu tebarüz ettirmeyi amaçlamıştır. Toplanan bilgi ve yapılan analizler ışığında, ikili arasındaki ilişkilerin konjonktürel/taktiksel iş birliği olduğu, bununla birlikte aralarında karşılıklı güvensizlik içerisinde yürüdüğü görülmektedir. Bu ilişkide söylem ve eylem uyumsuzluğu göze çarparsa da siyasi bakımdan taraflar bu ilişki tarzını benimsemişlerdir denilebilir. İran’ın El Kaide’yi bir pazarlık aracı olarak kullanması ve bu doğrultuda üyelerini çeşitli nedenlerle belli dönemlerde sınır dışı etmesi, buna bir örnek olarak verilebilir. Bu durum ve İran’ın ani değişen politikaları, El Kaide’nin bölgesel politikalarında değişiklik yapmasına yol açmıştır.

İran’ın, bu dönemde El Kaide üyelerini gözetimde tutarak kendini güvence altına almak, ABD işgali sonrası Irak ve Afganistan’da oluşan yeni siyasi atmosferde ideolojik ve siyasi etki alanını genişletme imkânına aykırı bir

duruş sergilemesini engellemek adına dengelemek ve son olarak ABD’ye karşı pazarlık kozu olarak kullanmak üzere bir siyaset kurguladığı görülmektedir (Byman, 2012). Zerkavî’nin Irak’ta İran ve ABD’yi karşı karşıya getirmeye çalışan şiddet yanlısı politikası ters tepmiş ve İran’ın Irak’ta konumunu daha fazla artırmasına yol açmıştır.

İran’ın kullandığı vekil güçlerle ve onlara sağladığı silahlarla ABD askerlerinin ölümüne sebep olduğu iddiası, ABD tarafından 2007 yılında dile getirilmişse de akademik ve açık istihbarat raporlarında El Kaide ve İran ittifakına dair bir emare görülmemiştir. Bazı Batılı yazarlarca, İran ve El Kaide arasındaki ilişkinin sonlanmasına yönelik olarak yapılan tahlillerde, İran’da rejim değişikliği ve El Kaide’nin liderliğinde ve organizasyonel yapısında değişiklik olması durumunda ikili ilişkilerin bitebileceği öngörülmektedir. ABD’nin İran’ı dışlayıcı politikası ve kısa vadede İran-Batı arasında ikili ilişkilerin yeniden tesis edil-

mesinin pek kolay gözükmemesi, bu süreci engelleyen konuların başında yer almaktadır.

İran 11 Eylül'den günümüze kadar olan süreçte ABD yönetimiyle belirli dönemlerde El Kaide meselesini çözme konusunda adım atsa da o dönemki ABD siyasetinde öne çıkan çıkar grupları ve kurumlar arasında yaşanan ihtilaflar sebebiyle ikili ilişkilerde beklenen ivme yakalanamamış ve aksine kötüye doğru gitmiştir. Bush döneminde İran ile gerginleşen ilişkiler Obama döneminde daha farklı bir boyuta evrilmiştir. Obama yönetiminde literatürde ve kamuoyunda İran ve El Kaide tartışmalarında azalmalar görülmüştür. Trump ve Biden yönetiminde ise İran ve El Kaide tartışmaları yeniden alevlenmiştir. Trump ve Dışişleri Bakanı Mike Pompeo o dönem itiba-

rıyla başta İran'ın El Kaide ilişkileri olmak üzere terör ve nükleer meselesinde ciddi bir kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Biden, Trump'ın aksine İran konusunda daha ılımlı bir politika sergilerken, İran'ın El Kaide ile olan karmaşık bağlantılarının devam etmesi ve 2022 yılında El Kaide lideri Eymen ez Zevahiri'nin ölümünden sonra hayatını İran'da devam ettiren Seyf el Adil'in gelmesi "İran El Kaide'nin yeni üssü mü oluyor?" tartışmasını beraberinde getirmiştir. İran ve El Kaide konusunun ilerleyen zamanlarda da akademik çalışmalarda ve gündemde olması kuvvetli bir olasılıktır. Abbottabad belgeleri her ne kadar İran ve El Kaide ilişkileri hakkında önemli bilgiler sunsa da literatürde yeni çıkacak arşiv ve belgelere şiddetli bir şekilde ihtiyaç vardır.

The issue of terrorism, which has become one of the biggest problems of the modern era, reached its peak with the September 11 terrorist attacks, and with the armed actors taking advantage of the opportunities brought by globalization, these organizations have had a chance to expand their fields of activity further. Despite the increase in global terrorism and escalating violence, there has been a failure to achieve collective agreement among international institutions in countering terrorism. Since the 1979 Islamic Revolution, Iran's foreign policy, particularly its relationships with proxy forces, has been subject to debate. Iran's support for armed proxy forces through its "Axis of Resistance" policy has led to its categorization as a "state sponsor of terrorism" by Western academia and public opinion. Although the debate on the country sponsoring terrorism is not an actual argument in some cases, it is used as a method preferred by states as a propaganda tool against each other and as a strategy to discredit states in international politics.

This study primarily questions the validity of Western academic research and accusations directed at Iran. The extent to which US foreign policy decision-makers transparently share the truth and facts from their own public opinion and international platforms for their political interests is highly controversial. The fact that the Karine A incident attributed to Iran and the Al-Qaeda incidents coincided closely with each other prompts us to examine the reality of this incident. One of the main arguments of the study is that the accusations against Iran, especially the Karine A Incident, are politically

motivated, and the al-Qaeda incident has a different nature based on the above example. Although various evaluations such as 'tactical cooperation,' 'pragmatic relations,' 'marriage of convenience,' and 'hostile relations' have been made in intelligence and academic studies, no common conceptual consensus has been reached among experts. Although the above conceptualizations have created a different perspective on the study, questions, ambiguities, and grey areas remain in bilateral relations. Studies on Iran-Al Qaeda are categorized into two categories. According to the first view, the relations between the two have continued to increase since the 1990s, and there is close cooperation between this group and Iran. The second point of view is that Iran and al-Qaeda have a hostile and unreliable relationship, unlike the first view, and that the two sides have limited relations. Although the two opposite opinions shared above complicate the content of the study, they are insufficient to illuminate the blind spots between Iran and al-Qaeda. Despite there are some allegations of joint attacks between Iran and al-Qaeda against US targets, this issue has not been sufficiently clarified.

The study's research question attempts to explain the process that led to the establishment of relations between Iran and al-Qaeda within a methodological framework. To this end, process tracing analysis method was used. Three types of process can be distinguished: (i) theory-testing process tracing, (ii) theory-building process tracing, and (iii) explaining-outcome process tracing. For this study, explaining-outcome process tracing will be used. It attempts to identify the

cause-and-effect relationships between an independent variable (or variables) and the outcome (dependent variable). In addition, although there are significant findings and analysis in the articles selected in the studies, issues such as subjective, political and random emphasis lead us to encounter some problems in terms of methodology.

The main problem of this study is to seek an answer by examining the complex link between state and proxy powers in the context of the debate on why states support terrorist organizations based on the Iranian example. In this context, it

is aimed to reveal how Iran, which has relations with various armed actors in the Middle East, crossed paths with two different conflicting political actors, such as Al-Qaeda. In this way, they developed their relations and experienced structural transformations. It has been tried to analyze whether the discourse of Iran as a terrorist-supporting country attributed to Iran in Western academia is real or based on political speculation and to put forward an alternative view on this issue. By examining primary sources such as the Abbottabad Files, as well as statements made by Al-Qaeda leaders and US-centric studies, it aims to provide a comparative analysis.

روابط ایران - القاعده در مطالعات امنیتی در ایالات متحده آمریکا در چارچوب بحث های ازدواج مصلحتی و روابط خصمانه

چکیده

در این پژوهش، در چارچوب مباحث تروریسم که از سوی آمریکا به ایران نسبت داده می‌شود، روابط ایران و القاعده به عنوان یک مطالعه موردی بررسی شده است. در این رابطه تلاش بر این بوده تا به سؤالاتی درباره پیشینه تاریخی این روابط، نحوه شکل‌گیری آن و تغییرات ساختاری که در این روند رخ داده، پاسخ داده شود. بر اساس تحقیقات انجام شده در این زمینه، تحلیل‌هایی وجود دارد که نشان می‌دهد روابط ایران و القاعده به پیش از ۱۱ سپتامبر بازمی‌گردد. پس از ۱۱ سپتامبر، مطالعات مربوط به روابط ایران و القاعده به طور قابل توجهی افزایش یافته، چراکه روابط این دو وارد مرحله جدیدی گشته است. برای ارائه یک تحلیل واقع بینانه سعی شده سخنان تصمیم‌گیرندگان سیاست خارجی آمریکا، اظهارات رهبران القاعده، استدلال‌های سیاستمداران ایرانی، اسناد اطلاعاتی، مطالعات علمی و اخبار مرتبط مورد بررسی قرار گیرد و یک دیدگاه مقایسه‌ای ارائه گردد. مسئله اصلی این تحقیق، بررسی ساختار روابط ایران و القاعده و تحلیل عواملی است که این دو را که دارای مذاهب و برنامه‌های متفاوت هستند، به یکدیگر نزدیک یا از هم دور می‌کنند. همچنین سعی بر این بوده تا این روابط در چارچوب یک مفهوم منسجم قرار داده شود. با وجود دیدگاه‌های مختلف در مطالعات موجود درباره محتوای روابط ایران و القاعده، هنوز یک اجماع فکری در این زمینه حاصل نشده است. در این پژوهش برای بررسی دقیق روابط ایران و القاعده، «روش ردیابی فرایند» مورد استفاده قرار گرفته است.

کلیدواژه ها: ایران، القاعده، ایالات متحده آمریکا، روش ردیابی فرایند، تروریسم.

Kaynakça

- ABC News (2003, May 21). *Is Iran supporting Al Qaeda?* ABC News. <https://abcnews.go.com/International/story?id=79487&page=1> adresinden 18 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Adler, E., & Barnett, M (Ed.). (1998). *Security communities*. Cambridge University Press.
- Al Jazeera. (2003, May 22). Al-Qaeda haven: Iran rejects US charges. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/news/2003/5/22/al-qaeda-haven-iran-rejects-us-charges> adresinden 15 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Al Jazeera (2018, May 1). US judge: Iran must pay \$6bn to victims of 9/11 attacks. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/news/2018/5/1/us-judge-iran-must-pay-6bn-to-victims-of-9-11> adresinden 21 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Al-Saleh, H. (2018, Feb 5). Abbottabad files reveal how Iran, Assad recruited al-Qaeda militants. *Al Arabiya News*. <https://english.alarabiya.net/features/2018/02/05/The-Abbottabad-files-reveal-how-Iran-Assad-recruited-al-Qaeda-militants> adresinden 18 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Ataie, M. (2021). *Continuity despite revolution: Iran's support for non-state actors*. Middle East Briefs, 34188. <https://www.brandeis.edu/crown/publications/middle-east-briefs/pdfs/101-200/meb141.pdf>
- Azizi, H., & Vazirian, A. H. (2023). The role of armed non-state actors in Iran's Syria strategy: A case study of fatemiyoun and zainabiyoun brigades. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25(3), 540-557. <https://doi.org/10.1080/19448953.2022.2143864>
- Bahgat, G. (2003). Iran, the United States, and the war on terrorism. *Studies in Conflict and Terrorism*, 26(2), 93-104. <https://doi.org/10.1080/10576100390145189>
- Barak, M. (2022). *Nominating a new leader for al-Qaeda and its impact on the strategic relationship with Iran*. International Institute for Counter-Terrorism (ICT). <http://www.jstor.org/stable/resrep47105>
- Bayrak, D. (2012). *Usame*. Ark Yayınları.
- BBC News (2021, January 12). Al-Qaeda: Pompeo says Iran is jihadist network's 'new home base'. *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-55631403> adresinden 20 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Bunzel, C. (2018, Feb 11). Why are al Qaeda leaders in Iran? *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/afghanistan/2021-02-11/why-a-re-al-qaeda-leaders-iran> adresinden 16 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Byman, D. (2008). Iran, terrorism, and weapons of mass destruction. *Studies in Conflict & Terrorism*, 31(3), 169-181. <https://doi.org/10.1080/10576100701878424>
- Byman, D. (2012, July 31). *Unlikely Alliance: iran's secretive relationship with Al-Qaeda*. Brookings. <https://www.brookings.edu/articles/unlikely-alliance-irans-secretive-relationship-with-al-qaeda/> adresinden 15 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Callimachi, R., & Schmitt, E. (2015, Sept. 17). Iran released top members of Al Qaeda in a trade. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2015/09/18/world/middleeast/iran-released-top-members-of-al-qaeda-in-a-trade.html> adresinden 21 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Castiglioni, C. (2016). The relations between Iran and Saudi Arabia in the 1970s. *Confluences Méditerranée*, (2), 143-153. <https://doi.org/10.3917/come.097.0143>
- Central Intelligence Agency. (2017). *November 2017 release of abbotabad compound material*. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/abbottabad-compound/index.html> adresinden 15 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Clayton, T., & Abigail, G. M. (2022, May 6). *Al Qaeda: background, current status, and U.S. policy (IF11854) (Version 4)*. Congressional Research Service (CRS). <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF11854/4> adresinden 18 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Coll, S. (2018). *Directorate: the CIA and America's secret wars in Afghanistan and Pakistan*. Penguin Books.
- Collier, D. (2011). Understanding process tracing. *Political Science and Politics*, 44(4), pp.823-830. [doi:10.1017/S1049096511001429](https://doi.org/10.1017/S1049096511001429)
- Cordesman, A. H., & Harrington, N. (2018, Dec 12). *Iran: military spending, modernization, and the*

- shifting military balance in the gulf*. Center for Strategic and International Studies. <https://www.csis.org/analysis/arab-gulf-states-and-iran-military-spending-modernization-and-shifting-military-balance> adresinden 16 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- CTC at West Point. (2011, June). *Saif al Adel*. Combating Terrorism Center at West Point. <https://etc.westpoint.edu/wp-content/uploads/2011/06/Saif.pdf> adresinden 20 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Darwich, M. (2021). Foreign policy analysis and armed non-state actors in world politics: Lessons from the Middle East. *Foreign Policy Analysis*, 17(4), 1-11. <https://doi.org/10.1093/fpa/orab030>
- Department of Homeland Security. (2019). Strategic framework for countering terrorism and targeted violence. *Homeland Security*, 14-25.
- Dudgeon, I. (2020, Dec 2). *What are the chances of a new 'grand bargain' between the US and Iran?* Australian Strategic Institute Policy. <https://www.aspistrategist.org.au/what-are-the-chances-of-a-new-grand-bargain-between-the-us-and-iran/> adresinden 15 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Fifield, A. (2011, July 28). US charges Iran with al-Qaeda links. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/43c235e8-b936-11e0-b6bb-00144feabdc0> adresinden 15 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Gall, C. (2017, August 5). In Afghanistan, U.S. Exits, and Iran Comes In. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2017/08/05/world/asia/iran-afghanistan-taliban.html> adresinden 15 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Gerges, F. A. (2011). *The rise and fall of Al-Qaeda*. Oxford University Press.
- Gerges, F. (2014). Ortadoğu Uluslararası İlişkiler Çalışmaları: Tarih, Teori ve Metodoloji Üzerine Bir Haşiye. Z. T. Kor (ed), *Ortadoğu Konuşmaları: Bölgesel Perspektiften "Arap Baharı"* (ss. 25-57) içinde. Küre Yayınları.
- Gilboa, A. (2021). *A Raid on the Red Sea: The Israeli Capture of the Karine A*. University of Nebraska Press.
- Gohel, S. M. (2010). Iran's ambiguous role in Afghanistan. *CTC Sentinel*, 3(3), 12-16.
- Goldman, A. (2014, Feb 14). Senior al-Qaeda figure leaves Iran amid a series of departures by terrorist suspects. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/national-security/senior-al-qaeda-figure-leaves-iran-amid-a-series-of-departures-by-terrorist-suspects/2014/02/14/b3291e-da-9429-11e3-83b9-1f024193bb84_story.html adresinden 19 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Goldman, A., Schmitt, E., Fassihi, F., & Bergman, R. (2021, Sept. 14). Al Qaeda's No. 2, accused in U.S. embassy attacks, was killed in Iran. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/11/13/world/middleeast/al-masri-abdullah-qaeda-dead.html> adresinden 21 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Hammersley, M., & Gomm, R. (2009). Introduction. Gomm, R., Foster, P., & Hammersley, M. (Eds.), *Case Study Method: Key Issues, Key Text*. Sage Publications.
- Hastert, P. (2007). Al Qaeda and Iran: friends or foes, or somewhere in between? *Studies in Conflict & Terrorism*, 30(4), 327-336. <https://doi.org/10.1080/10576100701200132>
- Jarvis, L. (2023). Critical terrorism, studies and numbers: engagements, openings and future research. *Critical Studies on Terrorism*, 16(4), 720-743. <https://doi.org/10.1080/17539153.2023.2267280>
- Jones, S. G. (2012, Jan 29). *Al Qaeda in Iran, Why Tehran is accommodating the terrorist group*. Foreign Affairs. <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2012-01-29/al-qaeda-iran> adresinden 18 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Joscelyn, T. (2018a, August 14). UN: Iran-based leaders 'have grown more prominent' in al Qaeda's global network. *FDD's Long War Journal*. <https://www.longwarjournal.org/archives/2018/08/un-iran-based-leaders-have-grown-more-prominent-in-al-qaedas-global-network.php> adresinden 20 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Joscelyn, T. (2018b, Sept. 19). State department: Iran allows al Qaeda to operate its 'core facilitation pipeline'. *FDD's Long War Journal*. <https://www.longwarjournal.org/archives/2018/09/state-department-iran-allows-al-qaeda-to-operate-its-core-facilitation-pipeline.php> adresinden 21 Şubat 2024 tarihinde erişildi.

- Joscelyn, T. (2020, November 19). *No, it's not surprising that Abu Muhammad al-Masri was living in Iran*. Foundation for Defense of Democracies. <https://www.fdd.org/analysis/2020/11/19/not-surprising-abu-muhammad-al-masri-in-iran/> adresinden 21 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Katersky, A. (2018, May 2). Iran ordered to pay billions to relatives of 9/11 victims. *ABC News*. <https://abcnews.go.com/International/iran-ordered-pay-billions-relatives-911-victims/story?id=54862664> adresinden 08 Aralık 2023 tarihinde erişildi.
- King, G., Keohane, R. O. & Verba, S. (2021) *Designing social inquiry: scientific inference in qualitative research*. Princeton University Press.
- Kristof, N. D. (2007, April 28). Iran's proposal for a 'grand bargain'. *The New York Times*. <https://archive.nytimes.com/kristof.blogs.nytimes.com/2007/04/28/irans-proposal-for-a-grand-bargain/> adresinden 25 Temmuz 2023 tarihinde erişildi.
- Kürüm, S, R. (2020). Uluslararası ilişkilerde nitel yöntemlerle makale yazımı: vaka analizi ve incelemeleri, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42(1), 149-168.
- Lahoud, N. (2018a, September 7). *Al-Qa'ida's contested relationship with Iran*. New America Foundation. <https://www.newamerica.org/future-security/reports/al-qaidas-contested-relationship-iran/> adresinden 19 Mart 2024 tarihinde erişildi.
- Lahoud, N. (2018b, September 12). *Iran through the lens of al-Qaeda*. Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/iran-through-the-lens-of-al-qaeda/> adresinden 16 Nisan tarihinde erişildi.
- Lahoud, N. (2022). *The bin laden papers: How the abbottabad raid revealed the truth about Al-Qaeda, its leader and his family*. Yale University Press.
- Loidolt, B. (2023). Al-Qaeda's Iran dilemma: Evidence from the abbottabad records. *Studies in Conflict & Terrorism*, 46(5), 513-540. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1057610X.2020.1780011>
- Malakoutikhah, Z. (2020). Iran: Sponsoring or combating terrorism? *Studies in Conflict & Terrorism*, 43(10), 913-939. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2018.1506560>
- Mearsheimer, J. J. (2011). *Liderler neden yalan söyler: uluslararası politikada yalan gerçeği*. (N. Özberk, Çev.). Küre Yayınları.
- Mearsheimer, J. J., & Walt, S. M. (2009). *İsrail lobisi ve Amerikan dış politikası*. (H. Kösebalaban, Çev.). Küre Yayınları.
- Mill, J, Stuart (1973). *A system of logic*. Toronto: University of Toronto Press.
- Miniter, R. (2004). *Shadow war: The untold story of how bush is winning the war on terror*. Regnery Publishing.
- Mir, A., & Clarke, C. P. (2021, March 21). *Making Sense of Iran and al A- Qaeda's Relationship*. Lawfare. <https://www.lawfaremedia.org/article/making-sense-iran-and-al-qaedas-relationship> adresinden 22 Temmuz 2023 tarihinde erişildi.
- Moghadam, A. (2017). Marriage of convenience: The evolution of iran and al-qaida's tactical cooperation. *CTC Sentinel*, 10(4), 12-18. <https://ctc.westpoint.edu/marriage-of-convenience-the-evolution-of-iran-and-al-qaidas-tactical-cooperation/>
- Mohamed, J. (2022, March 5). *Iran - Al-Qaeda relation: A marriage of convenience*. Al Majalla. <https://en.majalla.com/node/205446/politicsiran-al-qaeda-relation-marriage-convenience> adresinden 14 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Nabil, R. (2023, March 23). *Iran, Al-Qaeda and the Taliban; close relations between shiite and sunni fundamentalists: A strategic move or a matter of expediency?* Afghan Institute for Strategic Studies. <https://aissonline.org/en/opinions/iran-al-qa.../1133> adresinden 16 Nisan 2024 tarihinde erişildi.
- National Commission on Terrorist Attacks (2004). *The 9/11 commission report: Final report of the national commission on terrorist attacks upon the United States* (Vol. 1). Government Printing Office. <https://9-11commission.gov/report/>
- Nezami, S. A. (2021, Şubat 19). İran ile El Kaide arasındaki ilişki ne kadar derin? *BBC Farsi*. <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-56098167> adresinden 07 Aralık 2023 tarihinde erişildi.

- Parsi, T. (2007). *Treacherous alliance: the secret dealings of Israel, Iran, and the United States*. Yale University Press.
- Rahmati, F. (2023, March 2). *Iran Is New Center of Al Qaeda, Says Khalilzad*. The Khaama Press. <https://www.khaama.com/132131-2/> adresinden 15 Eylül 2023 tarihinde erişildi.
- RFE/RL (2011, Dec 25). *Iran denies harboring Al-Qaeda financier*. RFE/RL. https://www.rferl.org/a/iran_denies_harboring_al-qaeda_financier/24432935.html adresinden 15 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Riedel, B. (2010). The mysterious relationship between Al-Qa`ida and Iran. *CTC Sentinel*, 3(7), 1-3. <https://ctc.westpoint.edu/the-mysterious-relationship-between-al-qaeda-and-iran/>
- Ritter, S. (2007). *Hedef İran: beyaz saray'ın "nükleer silah tehlikesi" bahanesinin ardındaki gerçek* (T. Gezer, Çev.). Yakamoz Yayıncılık.
- Ruttig, T. (2006). *Islamists, Leftists – and Void in the Center. Afghanistan's Political Parties and where they come from (1902-2006)*. Konrad Adenauer Stiftung, Afghanistan Office. https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=3ed-251b2-1783-f26b-3882-88e7872886ba&groupId=252038
- Satloff, R. (2002). The peace process at sea: The karine-a affair and the war on terrorism. *The National Interest*, (67), 5-16. <https://www.jstor.org/stable/42897393>
- Seren, M. (2017). *Stratejik istihbarat & ulusal güvenlik*. Orion Kitabevi.
- Shirazi, H. A. (2011). Al Qaeda and America, threat or pretext for the war. *Studies Of International Relations Journal*, 4(15), 211-234. SID. <https://sid.ir/paper/247664/en>
- Sick, G. (2003). Iran: confronting terrorism. *Washington Quarterly*, 26(4), 83-98. <https://doi.org/10.1162/016366003322387127>
- Sinkaya, B. (2015). Suriye krizi karşısında İran'ın tutumu ve Şam-Tahran ittifakının temelleri. *Akademik Orta Doğu*, 10(1), 131-160.
- Slavin, B. (2018, Eylül 7). Menfaat ve ihanet: İran'ın El Kaide'yle ilişkisi. *Al Monitor*. <https://www.al-monitor.com/tr/contents/articles/originals/2018/09/iran-relationship-al-qaeda-trump.html> adresinden 24 Temmuz 2023 tarihinde erişildi.
- Smith, L. (2015, Feb 5). *Nuclear dreams: Iran now controls four arab capitals, plus Washington, D.C.* Hudson Institute. [https://www.hudson.org/national-security-defense/nuclear-dreams-iran-now-controls-four-arab-capitals-plus-washington-d-c-](https://www.hudson.org/national-security-defense/nuclear-dreams-iran-now-controls-four-arab-capitals-plus-washington-d-c/) adresinden 15 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Solomon, J. (2011, July 29). U.S. Sees Iranian, al Qaeda Alliance. *The Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/SB10001424053111904888304576474160157070954> adresinden 17 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Şahzad, S. S. (2014). *El Kaide ve Taliban'ın içinde: Bin Ladin ve 9/11'in ötesinde*. (A. Tatlı, Çev.). Küresel Kitap.
- Söyler, M. (2021). Süreç takibi yöntemi: nedensellik, zamansallık, kuram geliştirme ve kuram testi, *Liberal Düşünce Dergisi*, 101, 67-94. DOI: 10.368484/liberal.871546
- Tehran Times (2002a, February 14). U.S. created Al Qaeda, Taleban to counteract Iran's Influence: Egyptian President's advisor. *Tehran Times*. <https://www.tehrantimes.com/news/74904/U-S-Created-Al-Qaeda-Taleban-to-Counteract-Iran-s-Influence> adresinden 31 Aralık 2020 tarihinde erişildi.
- Tehran Times (2002b, January 20). Iran rejects claims suspected Al-Qaeda members had crossed into Iran. *Tehran Times*. <https://www.tehrantimes.com/news/73575/Iran-Rejects-Claims-Suspected-Al-Qaeda-Members-Had-Crossed-Into> adresinden 17 Şubat 2024 tarihinde erişildi.
- Tehran Times (2003, December 13). No Place for Al Qaeda in Iran. *Tehran Times*. <https://www.tehrantimes.com/news/109634/No-Place-for-Al-Qaeda-in-Iran> adresinden 31 Aralık 2020 tarihinde erişildi.
- Timmermans, S., ve Tavory, I. (2012). Theory construction in qualitative research: From grounded theory to abductive analysis. *Sociological Theory*, 30(3), 167–186. <https://doi.org/10.1177/0735275112457914>
- U.S. Department of State (2024, February 21). *Executive order 13224*. Bureau of

Counterterrorism. <https://www.state.gov/executive-order-13224/>

Wehrey, F., Thaler, D. E., Bensahel, N., Cragin, K., Green, J. D., Kaye, D. D., Oweidat, N., & Li, J. J. (2009). Iran and its non-state partners: Assessing linkages and control. In *Dangerous but not omnipotent: exploring the reach and limitations of Iranian power in the Middle East* (pp. 81-128). Monograph MG-781-AF. RAND Corp.

Wright, L. (2006, September 3). The Master Plan. *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/magazine/2006/09/11/the-master-plan> adresinden 21 Şubat 2024 tarihinde erişildi.

Zarifian, J. (2009). Iran and its two neighbours Armenia and Azerbaijan: resuming relationships under America's suspicious eyes. *Iran and the Caucasus*, 13(2),

Etik Sorumluluk Beyanı / *Ethical Statement*

Yazar(lar), makaledeki bütün verileri etik kurallar çerçevesinde elde ettiğini, yararlanılan kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu beyan eder. Bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazar(lar)a aittir.

The author(s) declares that they have obtained all the data in the article within the framework of ethical rules and that they have referred to the sources used in accordance with scientific norms. In case of detection of a situation contrary to this statement, the Turkish Journal of Iranian Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s).

Etik Kurul İzni / *Ethics Committee Permission*

Yazar(lar) etik kurul izni gerektiren çalışmaları ve izinle ilgili bilgileri burada belirtmişlerdir.

The author(s) have stated the studies that require ethical committee permission and the information about the permission here.

Kurul adı / *Comittee name:*

Tarih / *Date*

Numara / *Number*

Katkı Oranı Beyanı / *Contribution Rate Statement*

Birinci yazarın katkı oranı / *First author contribution rate: %100*

İkinci yazarın katkı oranı / *Second author contribution rate: %...*

Destek ve Teşekkür Beyanı / *Statement of Support and Acknowledgment*

Bu çalışma _____ destekli _____ numaralı araştırma projesi kapsamında toplanan verilerden yapılmıştır. Destekleri için _____'e teşekkür ederiz.

This study has been conducted through the data collected within the scope of the research project number _____ supported by _____. We would express our gratitude to _____ for their support.

Çatışma Beyanı / *Conflict Statement*

Yazar(lar) bu makalenin herhangi bir çıkar çatışması oluşturmadığını beyan eder.

The author(s) declares that this article does not create any conflict of interest.

ABD BÜYÜKELÇİSİ HENDERSON'UN İRAN PETROL KRİZİ ÇÖZÜMÜNDE VE MUSADDIK'A KARŞI DARBEDE ROLÜ (1951-1953)*

 İana İuzepovych**

ÖZET

Bu çalışmada, 1951 ile 1953 yılları arasında İran'da yaşanan petrolün millileştirilmesi krizi ve bu olaylardaki ABD'nin İran Büyükelçisi Loy Henderson'un rolü ele alınmaktadır. Henderson'un görev süresi, ABD-İran ilişkilerinde kritik bir dönem olmuştur ve bu süreçte İran petrolünün millileştirilmesi, Anglo-Iranian Oil Company'nin (AIOC) İran'dan çıkarılması ve ardından Musaddık'a karşı düzenlenen darbe gibi önemli olaylar yaşanmıştır. Petrolün millileştirilmesi ve 1953'te Musaddık'a karşı yapılan darbe, araştırmacıların büyük ilgisini çekmiş ve bu konuda çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların çoğu, ABD ve İran'daki en üst düzey karar vericilerin politikalarına odaklanmaktadır. Buna karşılık, 1951-1954 yılları arasında İran'da görev yapan ABD Büyükelçisi Loy Henderson'un rolüne yeterince dikkat edilmemiştir. Henderson, ABD'nin çıkarları doğrultusunda petrol krizini diplomatik yollarla çözmeye çalışmış ancak İngiltere ile İran arasında bir anlaşmaya varmayı başaramamıştır. Buna rağmen Henderson, Musaddık hükûmetine uygulanan ekonomik baskıda ve 1953'te Musaddık'a karşı darbeye aktif bir rol oynamıştır. Bu çalışma, Henderson'un 1951-1953 yılları arasındaki petrol krizi döneminde ABD-İran ilişkilerindeki rolünü incelemekte ve bu konuyu FRUS arşiv belgeleri ile Henderson'un Harry S. Truman Kütüphanesi ve Müzesinin, Sözlü Tarih Görüşmeleri Projesi kapsamında yaptığı röportaj üzerinden ele almaktadır. Çalışmada, Henderson'un petrol krizinin ABD'nin çıkarları doğrultusunda çözülmesinde kilit bir rol oynadığı ileri sürülmektedir. Henderson, İran'daki ABD çıkarlarını aktif bir şekilde savunmuş, İran hükûmeti ve Şah ile ilişkilerini sürdürmüş, ABD'nin İran politikasının şekillendirilmesine katkıda bulunmuştur. Musaddık'ın devrilmesinde, İran petrolünün Batılı şirketlerin kontrolüne geçmesinde, Şah'ın tekrar iktidara getirilmesinde ve monarşisinin güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, ABD, Petrolün millileştirilmesi, Musaddık darbesi, Loy Henderson, AIOC.

* Atıf/To Cite: İuzepovych, İ. (2024). ABD büyükelçisi Henderson'un İran petrol krizi çözümünde ve Musaddık'a karşı darbeye rolü (1951-1953). *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 3(6), ss. 44-65.

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, yuzef.yana@gmail.com

U.S. AMBASSADOR HENDERSON'S ROLE IN THE RESOLUTION OF THE IRANIAN OIL CRISIS AND THE COUP AGAINST MOSSADEGH (1951-1953)

ABSTRACT

This article examines the oil nationalization crisis in Iran between 1951 and 1953, and the role of the U.S. Ambassador to Iran, Loy Henderson, in these events. Henderson's tenure marked a critical period in U.S.-Iran relations, during which significant events occurred, such as the nationalization of Iran's oil, the expulsion of the Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) from Iran, and the subsequent coup against Mosaddegh. The nationalization of oil and the 1953 coup against Mosaddegh have attracted considerable attention from researchers, resulting in numerous studies on the subject. However, most of these studies focus on the policies of top decision-makers in the U.S. and Iran. In contrast, the role of U.S. Ambassador to Iran, Loy Henderson, who served between 1951 and 1954, has not received sufficient attention. Henderson sought to resolve the oil crisis diplomatically in line with U.S. interests, but he was unable to reach an agreement between the UK and Iran. Despite this, Henderson played an active role in the economic pressure applied to the Mosaddegh government and the 1953 coup against Mosaddegh. This study examines Henderson's role in U.S.-Iran relations during the oil crisis of 1951-1953, focusing on this topic through FRUS archival documents and an interview with Henderson conducted as part of the Oral History project at the Harry S. Truman Library and Museum. The article argues that Henderson played a key role in resolving the oil crisis in line with U.S. interests. Henderson actively defended American interests in Iran, maintained relations with the Iranian government and the Shah, contributed to shaping U.S. policy in Iran, played an important role in the overthrow of Mosaddegh, in transferring control of Iranian oil to Western companies, and in the Shah's return to power and the strengthening of his monarchy.

Anahtar Kelimeler: Iran, USA, Oil Nationalization, 1953 Coup, Loy Henderson, AIOC.

Giriş

İran petrolünün millileştirilmesi, ABD'nin İran'daki politikası için ciddi bir meydan okumadır. Millileştirme sürecinin başında bulunan İran Başbakanı Muhammed Musaddık, Anglo-Iranian Oil Company'yi (AIOC) ülkesinden çıkararak İngiliz etkisinden tamamen kurtulmayı hedeflemiştir. Musaddık, İran petrolüyle ilgili ekonomik meseleyi, İranlılar tarafından Batı etkisine karşı ulusal bir mücadele olarak görülen siyasi bir soruna dönüştürmüştür. İngiltere, İran'a taviz vermeyerek Musaddık'a karşı bir dizi önlem almıştır. Bu durum, Londra ile Tahran arasındaki ilişkilerde bir krize ve İran'da istikrarsızlığa yol açmıştır.

Petrol krizi aynı zamanda ABD'nin çıkarlarını da etkilemiştir. Washington ve Londra, İran'da uyumlu bir politika izledikleri ve bu hadise diğer bölgelerdeki iş birliğini de zayıflatabileceği için ABD İngiltere'yi desteklemekten geri durmamıştır. Bu nedenle petrol meselesi doğrudan ABD'nin çıkarlarını ilgilendirmektedir. ABD, İran'da istikrarlı ve Batı yanlısı bir hükûmeti desteklemeyi ve İran'ın bağımsızlığını sağlamayı amaçlamıştır. Bu dönemde İran, dünya petrol piyasalarında önemli bir tedarikçidir ve stratejik bir konuma sahiptir. İran'ın stratejik konumu ve Batı yanlısı tutumu, ABD ve İngiltere'nin petrol çıkarlarını Sovyetler Birliği'nin olası bir işgalinden ve komünizmin Orta Doğu'nun diğer ülkelerine yayılmasından korumaktadır. 1950'le-

rin başında petrol krizi derinleşmiş ve dönemin ABD Büyükelçisi durumu kontrol altına almakta başarısız olmuştur. Bu durumda Washington, İran'a deneyimli ve etkili bir diplomat olan Loy Henderson'ı atamaya karar vermiştir.

Petrolün millileştirilmesi ve bu dönemdeki İran-ABD ilişkilerine dair kapsamlı bir literatür olmasına rağmen araştırmaların büyük kısmı ABD ve İran'daki en üst düzeyde karar veren siyasi liderlere odaklanmaktadır. Öte yandan 1951-1954 yılları arasında ABD'nin İran büyükelçisi olarak görev yapan Loy Henderson'un rolüne yeterince dikkat edilmemiştir. Henderson, kriz süresince İran'da bulunmuş, Washington'da İran meselesine dair algının şekillenmesine aktif olarak katkıda bulunmuş ve ABD'nin İran'daki politikasının oluşturulup uygulanmasında rol oynamıştır. Büyükelçi, İran hükûmeti ve Şah ile yakın temasını sürdürmüş, ABD'nin politikasını açıklayarak petrol krizine dair müzakerelerde arabulucu olarak görev almıştır. Henderson'un diplomasisi üzerinden İran-ABD ilişkilerinin incelenmesi, petrol krizine farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmasına ve Washington'un İran'a yönelik politikasının oluşumundaki nedenlerin anlaşılmasına olanak tanımaktadır. Bu aynı zamanda Musaddık'ın ABD'ye yönelik politikasını ve Şah'ın bu çatışmadaki pasif rolünü de aydınlatmaktadır. Büyükelçinin rolünün analizi, 1979 İslam Devrimi sırasında ortaya çıkan İran-ABD krizinin nedenlerinin daha iyi anlaşılmasına da yardımcı olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Loy Henderson'un petrolün millileştirilmesiyle ilgili kriz döneminde İran-ABD ilişkisindeki rolünü incelemektir. Çalışmanın temel iddiası, Henderson'un petrol krizinin çözümünde, Musaddık'ın devrilmesine yönelik operasyonlarda, Şah'ın tekrar iktidara getirilmesinde ve İran petrolünün kontrolünün Batılı şirketlere devredilmesinde önemli bir rol oynadığıdır.

Çalışma, *Foreign Relations of the United States (FRUS)* arşiv belgelerinin ve Loy

Henderson ile Harry S. Truman Kütüphanesi ve Müzesi'nin Sözlü Tarih Görüşmeleri Projesi kapsamında yapılan röportajın yanı sıra bu dönemdeki İran-ABD ilişkilerine dair ikincil kaynaklara dayanmaktadır (McKinzie, 1973). Çalışmada, ilk olarak Henderson'un atanmasından önceki dönem ele alınmakta; İran'ın ekonomik ve siyasi sorunları, petrol meselesinin geçmişi, İran hükûmeti ile AIOC arasındaki başarısız petrol müzakereleri, petrolün millileştirilmesi ve ABD'nin arabuluculuk girişimlerinin başarısızlığı incelenmektedir. Ardından Henderson'un biyografisi ve İran'da görev yaptığı süre boyunca izlediği petrol krizine yönelik politikaları değerlendirilmektedir.

Bu çalışma, İran ve ABD arasındaki ikili ilişkiler bağlamında 1951-1953 yıllarını kapsamaktadır. Bu yıllar, İran ile ABD arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştur. Musaddık'ın devrilmesinden sonra ABD, İran üzerinde önemli siyasi ve ekonomik etkilerde bulunmaya başlamış, neticede Şah Muhammed Rıza Pehlevi yönetimi ABD'nin desteğini alarak iki ülke arasındaki sıkı ilişkinin yıllar boyunca pekişmesine yol açmıştır.

1. Petrol Meselesinin Tarihi

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ve müttefik kuvvetlerinin İran topraklarından çekilmesinin ardından İran ekonomisi zor duruma düşmüştür. İran, savaş sırasında büyük zarar görmüş bu nedenle Batı'dan özellikle de ABD'den daha fazla ekonomik yardım beklemiştir. Bu beklentiler, Avrupa'da Marshall Planı ve Yunanistan ile Türkiye'ye askerî ve ekonomik yardım sağlanan Truman Doktrini gibi programlarla daha da pekişmiştir. Bu dönem İran, ekonomik kalkınma için Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) üzerinden mevcut petrol gelirinin daha fazlasını elde etmeyi düşünmektedir. Ayrıca 1949'da yaşanan kuraklık nedeniyle ortaya çıkan ekonomik kriz, ekonomik yardımlar konusu-

nu daha fazla gündeme getirmiştir (Kinzer, 2008, s. 2; Blake, 2009, s. 51).

Petrol meselesi, 1947 yılında Meclis'in İran-Sovyet petrol anlaşmasını reddetmesiyle gündeme gelmiştir. Bu, İran'ın 1930'lu yıllarda Rıza Şah döneminde AIOC ile yapılan iş birliği şartlarını gözden geçirme isteğini arttırmıştır. İran ile AIOC arasındaki müzakereler 1947'den 1949'a kadar sürmüş, Ek Petrol Anlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Anlaşma, AIOC tarafından İran'a bazı tavizler verilmesini ve 1933 Anlaşması'na kıyasla İran için daha iyi koşullar sağlanmasını öngörmektedir. Ancak İranlıların bu tavizleri yetersiz bularak daha fazlasını talep etmesi, AIOC'ın ise İran'ın taleplerine boyun eğmenin bir teslimiyet olacağını düşünerek daha fazla taviz vermeyi reddetmesi ile kriz ortaya çıkmıştır (Painter, 1986, s. 173; Acheson, 1987, s. 503; Goode, 1989, s. 84; Blake, 2009, s. 51-55; Abrahamian, 2013).

İmzalanan Ek Petrol Anlaşması, onay için Meclis'e sunulmuş fakat anlaşmanın onaylanması aylarca gecikmiştir. Meclis bünyesinde, büyük toprak sahibi Muhammed Musaddık'ın başkanlık ettiği özel bir petrol komisyonu kurulmuştur. Musaddık, İran petrolünün millileştirilmesi fikrini destekleyen tanınmış bir politikacı ve milliyetçi bir liderdir. Musaddık'ın oluşturduğu komisyon, Anlaşma'yı aylarca incelemiş ve onay sürecini sürekli olarak geciktirmiştir. Bu sırada İngiltere, İran Başbakanı Ali Mansur'a, anlaşmayı Meclis'te desteklemesi için baskı yapmış olsa da anlaşmaya yönelik muhalefet Meclis'te oldukça güçlü olmuştur. Mansur, anlaşmayı Meclis'ten geçirmeye çalıştığında başarılı olmamış ve bu durum onun istifasına yol açmıştır (Painter, 1986, s. 173; Kinzer, 2008, s. 89; Blake, 2009, s. 53). Ek Petrol Anlaşması'ndan kaynaklanan kriz, İran'daki siyasi ve ekonomik durumu önemli ölçüde istikrarsızlaştırmış ve bu durum, ABD'nin İran'daki politikasını ve çıkarlarını doğrudan etkilemiştir (FRUS, 1978: 258; Goode, 1989, s. 71).

ABD için bu dönemde İran'ın stratejik konumu nedeniyle Batı etkisinde kalmasını sağlamak oldukça önemlidir. Washington, Sovyetler Birliği'nin İran'da Sovyet yanlısı bir hükümet kurması durumunda, Basra Körfezi'ne erişim elde etmesinden endişe etmektedir. Basra Körfezi, ABD ve İngiltere'nin önemli petrol çıkarlarının bulunduğu bir bölgedir. Ayrıca İran'daki Sovyet etkisi bölgedeki diğer ülkelere yayılabilir ve Soğuk Savaş koşullarında Batı için ciddi bir tehdit oluşturabilecektir. Ayrıca ABD'ye göre Sovyetler Birliği'nin İran petrol kaynaklarına erişimi, gelecekte Batı'ya karşı yapılacak bir savaşta Sovyetlerin ekonomik ve askerî gücünü önemli ölçüde arttırabilecek ve İran petrolünün batı yarımküreye sevkiyatının durması, Batı ülkelerinin ekonomisini istikrarsızlaştırabilecektir. Bu durum petrol krizinin çözümünü ABD için kritik hâle getirmektedir (FRUS, 1989, s. 124, 129, 130). Bu nedenle ABD, Sovyet etkisinin İran'da güçlenmesini önlemek, bölgedeki ekonomik çıkarlarını korumak ve Batı ülkelerine istikrarlı petrol tedarikini sağlamak için petrol krizinin bir an önce çözülmesini istemektedir.

2. Loy Henderson'un İran Büyükelçisi Olarak Atanmasının Arka Planı

1950'lerin başında İran'da giderek büyüyen ekonomik ve siyasi kriz ortamında ABD, diplomat ve ekonomist Henry Francis Grady'yi büyükelçi olarak atamıştır. ABD, Grady'nin İran'ın ekonomik sorunlarının çözümüne katkı sağlayacağına dair büyük umutlar beslemiştir. Ancak kısa sürede İran'daki sorunların yalnızca ekonomik değil büyük ölçüde siyasi olduğu anlaşılmıştır. AIOC ile yaşanan mücadele, İranlılar tarafından İngiltere başta olmak üzere yabancı etkisinden kurtulmak için verilen milliyetçi bir özgürlük mücadelesi olarak görülmektedir (Bayandor, 2010, s. 28; FRUS, 2018: 9) Başlangıçta ABD ve İngiltere, İran milliyetçiliğinin gücünü tam olarak kavrayamamış ve soru-

nun ekonomik önlemlerle çözülebileceğini düşünmüştür. İngilizler, ekonomik baskının İran'ı AIOC ile yapılan Ek Petrol Anlaşması'nı kabul etmeye zorlayacağına, ABD ise iki taraf arasında bir uzlaşmaya varılabileceğine inanmaktadır. ABD, petrolün millileştirilmesi durumunda bile AIOC'nin petrol endüstrisi üzerindeki kontrolünü sürdüreceğini düşünmektedir. ABD, İranlıların bu kadar karmaşık bir sektörü kendi başlarına yönetemeyeceklerine inanmakta olduğundan bu şekilde düşünmektedir (FRUS, 1978, s. 277; Acheson, 1987, s. 503; Goode, 1989, s. 73-75).

ABD, Büyükelçi Grady ve İran'ın yeni Başbakanı General Hacı Ali Razmara'ya büyük umutlar bağlamıştır. Razmara, Azerbaycan krizi sırasında sergilediği vatansever tutumu sayesinde İran toplumunda geniş bir destek bulmuştur. Grady'nin atanması ile Razmara'nın göreve gelmesi aynı döneme denk gelmiş ve bu ikilinin durumu kontrol altına alabileceği düşünülmüştür. Ancak petrol meselesi sadece ekonomik değil aynı zamanda siyasi bir sorundur ve bu da Grady'nin görevini önemli ölçüde zorlaştırmıştır (FRUS, 1978, s. 254, 256, 258; Acheson, 1987, s. 502; Goode, 1989, s. 83-84; Blake, 2009, s. 53). İran'a geldikten sonra Grady, ABD'nin İran'a mali yardım sağlaması ve Razmara'yı desteklemesi konusunda ısrarcı olmuştur. Ayrıca İngiltere'nin İran'daki politikalarından ve AIOC'nin taviz vermeyi reddetmesinden sık sık şikâyet etmektedir. Bu faktörler ülkedeki durumu daha da istikrarsızlaştırmış ve Grady ekonomik misyonunu yerine getirmekte başarısız olmuştur (FRUS, 1978, s. 275-291; Acheson, 1987, s. 503; Goode, 1989, s. 73-75; Grady and McNay, 2009, s. 162). İran'daki İngiliz karşıtı duygular ABD'yi de etkilemiştir. Bunun nedeni; İranlıların Amerikalıları İngiliz politikalarının destekçileri olarak görmeleridir. Grady, Washington'a İngiltere'den uzak durmasını ve İran'da daha bağımsız bir politika izlemesini tavsiye etmiştir. Aynı zamanda ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson'ı İngiltere yanlısı

tutumu nedeniyle de eleştirmiştir (Grady, 1952, s. 30; FRUS, 1978, s. 285, 286; FRUS, 1989, s. 1; Goode, 1989, s. 77; Brands, 1991, s. 243; Kinzer, 2008, s. 88; Grady and McNay, 2009, s. 3-4, 158-184).

Bütün bu gelişmeler, petrol krizinin daha da derinleşmesine ve Grady'nin hem ABD Dışişleri Bakanlığı hem de Tahran'daki İngiltere Büyükelçiliği ile ilişkilerinin kötüleşmesine yol açmıştır. İran'da altı aylık görev süresinin sonunda, Washington'un aktif desteği olmadan Grady'nin görevini yerine getiremeyeceği ve durumun kontrolünden çıktığı açıkça ortaya çıkmıştır (Goode, 1989, s. 83). 1951 yılının başlarından itibaren İran'daki durum hızla kötüleşmeye başlamıştır. Ülkede yabancı düşmanlığı artmış ve Başbakan Hacı Ali Razmara'ya verilen destek hızla azalmıştır. Mart 1951'de Razmara, AIOC ile yapılan Ek Petrol Anlaşması'nı desteklediği için suikasta uğramıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra, Meclis bu anlaşmayı reddetmiş ve Muhammed Musaddık başbakan olarak atanmıştır. Musaddık, Mayıs 1951'de İran petrolünü ve Abadan'daki rafineriyi millileştirerek krizin gelişiminde önemli bir adım atmıştır (FRUS, 1978, s. 266-293; Painter, 1986, s. 173; Acheson, 1987, s. 503; Grady and McNay, 2009, s. 176; Bayandor, 2010, s. 28-29; Abrahamian, 2013, s. 8-9; FRUS, 2018, s. 9).

Bu gelişmeler ışığında, İngiltere'nin güneyden İran'a askerî müdahalede bulunma tehdidi ortaya çıkmış, bu da Sovyetler Birliği'nin kuzeyden İran'a müdahale etmesine yol açma ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Ancak Amerikalıların baskısı sonucunda İngilizler İran'a saldırma fikrinden vazgeçmiş, bunun yerine diplomatik yöntemlerle hareket etmeye karar vermişlerdir. İngiltere, Lahey Uluslararası Mahkemesine ve BM Güvenlik Konseyine şikâyetle bulunmuştur (Painter, 1986, s. 175; Acheson, 1987, s. 507; FRUS, 1989, s. 30-31; Brands, 1991, s. 233-234; Kinzer, 2008, s. 3; Abrahamian, 2013).

Artan kriz koşullarında, ABD Büyükelçisi Grady, Washington'dan yeterli destek alamadığı ve İngiltere Büyükelçiliği ile iş birliği sağlayamadığı için durumu istikrara kavuşturamamış ve ABD'nin İran'daki politikasını hayata geçirememiştir. Washington'dan Tahran'a petrol krizini çözmek amacıyla gönderilen iki diplomatik misyon (Harriman ve McGee misyonu) olmasına rağmen, bir ilerleme kaydedilememiştir. Durumun daha da kötüleşmesi üzerine, Grady'nin geri çağırılmasına, yerine Dışişleri Bakanı Dean Acheson'ın yakın dostu, daha deneyimli ve etkili bir diplomat olan Loy Henderson'un atanmasına karar verilmiştir (Grady & McNay, 2009, s. 15-16, 187-190).

3. Loy Henderson'un Biyografisi

Loy Henderson, 1892 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Arkansas eyaletinde doğmuştur. 1915 yılında Northwestern Üniversitesinden mezun olmuş ve daha sonra Denver Üniversitesinde hukuk eğitimi almıştır. Henderson, kariyerine 1922 yılında ABD Dışişleri Bakanlığında başlamış ve Doğu Avrupa meselelerinde uzmanlaşmıştır. Bundan önce, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kızılhaç'ta çalışarak Rus savaş esirlerini Almanya'dan Rusya'ya geri götürmeye yardımcı olmuştur. Bu deneyim, Henderson'a Sovyetler Birliği'nin politikasını yakından tanıma fırsatı vermiş ve Komünizme karşı olumsuz bir tutum geliştirmesine yol açmıştır (McKinzie, 1973, s. 1-8, 10-12; Roosevelt, 1979, s. 7; Krebs, 1986, s. 28).

Henderson, İkinci Dünya Savaşı sırasında Orta Doğu ile ilgili çalışmaya başlamış ve 1943 yılında Irak'a bakan olarak atanmıştır. Bu dönemde Irak, İran üzerinden Moskova'ya yapılan askerî sevkiyatlar için önemli bir geçiş noktasıdır. 1945 yılında Henderson, ABD Dışişleri Bakanlığında Orta Doğu ve Afrika İşleri Bölümü'nün başına getirilmiş ve burada üç yıl görev yapmıştır. Henderson, Komünist

tehdide karşı koyan ülkelere yardım sağlamayı amaçlayan "Truman Doktrini"nin geliştirilmesinde kilit bir rol oynamış, özellikle Türkiye ve Yunanistan'a yardım konusunda önemli katkılarda bulunmuştur. Henderson aynı zamanda Filistin'deki İngiliz mandasının sona ermesinin ardından ortaya çıkan sorunların çözümünde de yer almıştır. Bu dönemde Henderson, İran'da artan iç ve dış sorunlarla ilgilenmeye başlamıştır (McKinzie, 1973, s. 29-34, 76-88, 194; Krebs, 1986, s. 28; Brands, 1991, s. 233; Brinkley, 1993, s. 73-78, 94-97).

1948 yılında Henderson, ABD'nin Hindistan Büyükelçisi olarak atanmış ve burada İngiltere'nin çekilmesinden sonra ortaya çıkan istikrarsızlık ortamında çalışmak zorunda kalmıştır. Özellikle Hindistan toplumundan gelen güvensizlikle karşı karşıya kalması görevini zorlaştırmıştır.

4. Loy Henderson'un İran'daki Görevi

Loy Henderson, Eylül 1951'de ABD'nin İran Büyükelçisi olarak atanmıştır. Hindistan'daki büyükelçilik görevinden acilen çağrılarak, önceki büyükelçinin İran'dan ayrılmasından on gün sonra göreve başlamıştır. Henderson İran'a geldiğinde, ülke hala petrol endüstrisinin millileştirilmesiyle ilgili bir kriz içerisindeydi. Henderson'un 1951-1953 yılları arasındaki İran'daki hizmet dönemi, birkaç kritik aşamadan geçmiştir:

- Birinci Aşama: Eylül 1951- Kasım 1951 dönemidir. Bu dönem, İran'ın petrol sanayisini millileştirmesiyle başlamıştır ve ABD'nin, İngiltere ile İran arasında arabuluculuk yapma girişimlerini kapsamaktadır. Henderson, iki taraf arasında bir uzlaşmaya varmaya çalışmış ancak Kasım 1951'e gelindiğinde hem İngiltere'nin hem de İran'ın taviz vermeye niyetli olmadığı anlaşılmıştır. ABD'nin müzakereler yoluyla durumu

çözme girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

- İkinci Aşama: Aralık 1951-Temmuz 1952 dönemidir. Bu dönem, İngiltere ve ABD'nin Musaddık hükûmetine uyguladığı ekonomik baskılarla karakterize edilmektedir. İngiltere, İran'a karşı ekonomik yaptırımlar uygularken, ABD ekonomik yardımı durdurmuş ve en düşük seviyeye indirmiştir. Bu dönemde İngiltere ve ABD, ekonomik baskı ve siyasi entrikalar yoluyla Musaddık hükûmetinin düşmesini sağlamaya çalışmıştır. Ancak bu çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Musaddık iktidarını daha da güçlendirmiş ve İran halkı arasında geniş bir destek kazanmıştır.
- Üçüncü Aşama: Ağustos 1952-Ocak 1953 dönemidir. Bu dönemde, ABD ve İngiltere, petrol krizini çözmek için ortak öneriler geliştirmiştir. ABD, müzakerelere daha aktif bir şekilde müdahil olma kararı almıştır ve İran petrolünü satın alma teklifinde bulunmuştur. Ancak Musaddık bu önerileri reddetmiş ve bu durum iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da kötüleşmesine neden olmuştur.
- Dördüncü Aşama: Şubat 1953-Ağustos 1953 dönemidir. Bu dönemde, ABD'de Başkan Dwight D. Eisenhower'ın göreve gelmesiyle birlikte İran krizine yönelik yaklaşım değişmiştir. Yeni yönetim, Musaddık'ı devirmek için askeri bir darbeye onay vermiştir. Bu süreçte Musaddık, Şah'ı iktidardan uzaklaştırmaya ve Meclis'i feshetmeye çalışmıştır. Ancak bu hamleler, Ağustos 1953'te Musaddık'a karşı başarılı bir darbenin gerçekleştirilmesini engellememiştir.

4.1. Birinci Aşama (Eylül 1951-Kasım 1951): İran Petrollerinin Millîleştirilmesi Karşısında ABD'nin Arabulucuk Çabaları

Henderson'un İran'daki politikasının ilk aşaması, Eylül 1951 sonunda Abadan'daki petrol rafinerisinde çalışan İngiliz personelle ilgili krizle başlamıştır. Ağustos 1951'deki başarısız müzakerelerin ardından İran Başbakanı Muhammed Musaddık, İran'daki tüm İngiliz teknik personeli sınır dışı etmekle tehdit etmiştir. Bu durum, İngiltere ile olan ilişkilerin daha da kötüleşmesine yol açmıştır (FRUS, 1989, s. 86; FRUS, 2018, s. 49). Henderson, bu süreçte İngiltere ve İran arasında ABD'nin mevcut uzlaştırma politikasını sürdürmüştür. Her iki ülkenin çıkarları arasında denge sağlamaya çalışmıştır. Görevde bulunduğu sürede izlediği politikanın en ayırt edici yönlerinden biri, tarafların pozisyonlarını yumuşatmak ve diyalogu yeniden başlatmaya yönelik çabalardır. Bu süreçte Henderson, her iki tarafın da taleplerini dikkate alarak müzakerelerde ilerleme sağlamaya çalışmıştır (FRUS, 1989, s. 89, 90).

İran'a geldikten sonra Henderson, hemen İngiltere Büyükelçiliği ile iyi ilişkiler kurmuştur. Buna kısmen, mevcut İngiliz Büyükelçisi Sheppard'ın geri çağırılması da imkân tanımıştır. Çünkü Sheppard, görevi boyunca Amerikalılara güvenmemiş ve İran'a karşı emperyalist görüşleri savunmuştur. Buna karşın büyükelçilik görevini geçici olarak üstlenen maslahatgüzarı Middleton, Henderson'la benzer görüşlere sahiptir ve ikili aktif olarak iş birliği yapmıştır. Washington ve Londra'ya raporlar hazırlayarak durumu değerlendirmişler ve ortak bir strateji geliştirmişlerdir (Brands, 1991, s. 243-244).

Henderson, Abadan petrol rafinerisi krizi sırasında çatışmanın tüm taraflarıyla çok taraflı müzakereler yürütmüştür. Musaddık'ın tutumunu yumuşatmaya çalışarak, kendisine İngiliz uzmanların İran'dan sınır dışı edilmesi için petrol sektörünün yönetimini zorlaştırabile-

ceğini belirtmiştir. Ancak Musaddık ile yaptığı görüşmelerde Henderson, Başbakan'ın kararlı ve tavizsiz tutumuyla karşı karşıya kalmıştır. Musaddık, petrolün millileştirilmesi konusunda geri adım atmaya yanaşmamış ve herhangi bir taviz vermek istememiştir (FRUS, 1989, s. 88). Henderson aynı zamanda İngiltere'yi de ılımlı olmaya çağırmıştır. Henderson, Musaddık'ın İran halkı arasında geniş bir desteğe sahip olduğunun farkındadır. İngiltere'nin sert tutumunun, Musaddık'ın İran halkının gözünde bir kahraman ve ülkenin savunucusu olarak konumunu güçlendirebileceğini düşünmektedir. Ayrıca Musaddık'ı devirmeye yönelik herhangi bir girişimin veya İran'ın iç işlerine doğrudan müdahalenin anti-Batı duygularını güçlendirebileceğini ve siyasi istikrarsızlığa yol açabileceğini öngörmektedir (Brands, 1991, s. 244-245).

Henderson'un görevlerinden biri de İran'daki istikrarı korumaktır. Henderson'a göre İran'ın istikrarını ve Batı yanlısı yönelimini sürdürmek için kilit figür Şah'ın kendisidir. Şah'ın radikal milliyetçilere ve Komünist tehdide karşı bir denge unsuru olduğunu düşünmektedir. Bu dönemde İngilizler, Şah'a baskı yaparak Musaddık'a karşı harekete geçmesini istemiştir. Ancak, Şah kararsızlık göstermiş ve tavsiyeye ihtiyaç duymuştur. Bunun üzerine Henderson, Şah'a petrol meselesine müdahale etmemesini, kendi pozisyonunu zayıflatmamak için bu sorunu Meclis'in takdirine bırakmasını tavsiye etmiştir (FRUS, 1989, s. 93).

1951 yılı Ekim ayında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinde, İran'ın petrol sanayisini millileştirmesi nedeniyle İngiltere'nin yaptığı şikayetle ilgili oturumlar düzenlenmiştir. İran Başbakanı Muhammed Musaddık, İran'ın pozisyonunu savunmak için New York'taki oturumlara bizzat katılmıştır. Musaddık, millileştirmenin egemen bir devletin iç meselesi olduğunu vurgulayarak İngiltere'yi emperyalizmle ve İran'ın iç işlerine müdahale etmekle suçlamıştır. Musaddık argümanları, üçüncü

dünya ülkeleri arasında geniş yankı bulmuş ve İran'a destek sağlamıştır. Sonuç olarak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararını, Lahey'deki Uluslararası Mahkemenin vereceği karara kadar ertelemiştir. Bu karar, Musaddık için bir zafer olarak görülmüş, İngiltere'nin bu çatışmadaki pozisyonunu zayıflatmıştır (FRUS, 1989, s. 97-114; Kinzer, 2008, s. 3, 117; Bayandor, 2010, s. 43-44; Abrahamian, 2013). Ayrıca Musaddık'ın ABD'de bulunduğu dönemde Amerikalılar, İran ile Birleşik Krallık arasında bir uzlaşma sağlamak istemiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı, petrol gelirlerinin %50'sinin İran'a, %50'sinin ise AIOC şirketine verilmesini öngören bir teklif hazırlamıştır (FRUS, 1989, s. 112-119; FRUS, 2018, s. 49).

Ancak İngiltere'nin Musaddık hükûmetine karşı sert bir tutum takınması ve Musaddık ya da halefleriyle herhangi bir anlaşma yapmayı reddetmesi sebebiyle bir uzlaşmaya varılamamıştır. İngiltere için Musaddık'ın önerileri, özellikle AIOC'nin petrol anlaşmalarından çıkarılması gibi talepleri kabul edilemez niteliktedir. Bu tür şartların kabul edilmesi, İngiltere için dünya sahnesinde itibar kaybı anlamına gelmekte ve Musaddık'ın zaferini teyit eden bir adım olarak değerlendirilmektedir (FRUS, 1989, s. 127, 129). Ayrıca İngiltere'nin İran'ın tekliflerini reddetmesinin bir diğer nedeni, İran meselesinde yapılacak tavizlerin İngiltere'nin uluslararası alandaki gücüne ve sterlinin değerine zarar verebileceği korkusudur. İngilizler, bu durumun deniz aşırı mülklerinin hızla kaybedilmesine ve uluslararası arenadaki etkilerinin zayıflamasına yol açabileceğini düşünmektedir. İngiliz hükûmetinin gözünde, İran petrol sanayisinin millileştirilmesi sadece İran'la ilgili bir mesele değil, aynı zamanda İngiltere'nin küresel itibarına da irdir (FRUS, 1989, s. 124, 129,130). Neticede, Musaddık da sert bir tutum sergilemiş ve AIOC ya da başka bir İngiliz şirketinin İran'a geri dönmesine asla izin vermeyeceğini belirtmiş ve uzlaşma sağlanamamıştır (FRUS, 1989, s. 112-119).

1951 sonbaharında İngiltere’de seçimlere gidilmesi ile iç siyasi ortam iyice gerilmiştir. İngiliz muhalefeti, ABD’yi petrol meselesinde yeterince destek vermediği için eleştirmektedir. İngiliz hükûmeti, İran petrolü meselesinin ikili ilişkilere zarar verebileceğinden de endişe etmektedir (FRUS, 1989, s. 99-109). Sonuç olarak 1951 sonbaharında İngiltere’de iktidara Winston Churchill liderliğindeki muhafazakârlar gelmiş ve İran’a karşı daha sert bir tutum benimsemişlerdir. İngilizler, İranlılarla müzakere yapmayı tamamen reddetmişlerdir (Acheson, 1987, s. 511; Bayandor, 2010, s. 44).

Özetle, bu ilk aşamada Henderson, petrol krizinin baskısını bir nebze hafifletmeyi ve Şah’ın konumunu sağlamlaştırmayı başarmıştır. Ancak kendisi ve ABD Dışişleri Bakanlığı, İngiltere ile İran arasında bir uzlaşma sağlamada başarısız olmuştur.

4.2. İkinci Aşama (Aralık 1951-Temmuz 1952): ABD’nin Ekonomik Baskısı ve Musaddık’a Karşı İlk Darbe Girişimi

1951’deki başarısız müzakerelerin ardından ABD İran’a yönelik tüm ekonomik yardımları dondurma kararı almış yalnızca Tahran’ın tam anlamıyla ekonomik çöküşünü önlemek için asgari düzeyde destek sağlamıştır. Bu karar, Musaddık hükûmetine yönelik ekonomik baskının bir parçası olarak millîleştirme konusunda geri adım atmasını sağlama amacı taşımaktadır. ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson, İran’a yapılacak ekonomik yardımın mümkün olduğunca geç verilmesi gerektiğini savunarak bu şekilde baskının devam ettirilebileceğini, İran’ın Batı yanlısı yöneliminin ve Şah’ın konumunun tehlikeye atılmayacağını düşünmektedir (Acheson, 1969, s. 504, 679; FRUS, 1989, s. 117-133). Ancak bu dönemde İran, petrol gelirlerinin kesilmesi ve uygulanan ekonomik yaptırımlar nedeniyle ciddi bir ekonomik ve finansal krize girmiştir. Petrol gelirleri, İran hazinesi için ana kaynaklardan biridir ve millîleştirme ile ekono-

mik yaptırımlar bu geliri durdurmuştur. Petrol gelirlerinin ve yabancı yardımların yokluğunda, İran ekonomik çöküşün eşiğine gelmiştir. Musaddık’ın birçok başvurusuna ve yardım taleplerine rağmen ABD mali yardım sağlamayı reddetmiştir (FRUS, 1989, s. 126-157; Brands, 1991, s. 252-255).

Bu dönemde ABD’nin politikası, İran’a yapılacak herhangi bir mali yardımı petrol sorununun çözümüne bağlama ilkesine dayanmaktadır. Washington’a göre petrol anlaşmazlığı çözülmeden İran’a yapılacak yardım, Musaddık’ın konumunu güçlendirecek ve ABD’nin desteklediği Şah’ı zayıflatacaktır. Ayrıca koşulsuz yardım verilmesi Musaddık’ı Batı devletlerinden daha bağımsız hâle getirebilecek ve ABD’nin İran hükûmeti üzerindeki etkisini azaltabilecektir. Henderson da mali desteğin yalnızca petrol meselelerinde tavizler karşılığında verilebileceğinde ısrar etmektedir. Ancak Musaddık, katı bir tutum sergileyerek taviz vermeyi reddetmekte ve bu durum müzakereleri daha da zorlaştırmaktadır (FRUS, 1989, s. 151).

1952 kışında İran’daki durum o kadar kötüleşmiştir ki Musaddık, Henderson’ı komünist bir darbe ile karşı karşıya oldukları tehdidi ile korkutarak acil mali yardım talep etmiştir. Henderson, tehdidi ciddiye almasına rağmen baskıya boyun eğmemiştir. Buna karşın Washington’a bir ara çözüm olarak daha önce çıkarılan petrolden elde edilen gelirlerin kredi için teminat olarak kullanılmasını önermiş ancak bu fikirler Washington’da destek bulmamıştır (FRUS, 1989, s. 145, 149). Musaddık ayrıca ABD’ye İran petrolünü %50 indirimle satın almayı teklif etmiş ancak bu teklif de Henderson tarafından reddedilmiştir. Amerikalılar, bu teklifi Musaddık’ın petrol krizini atlatma çabası olarak görmüştür ve bunu stratejik çıkarlarına uygun görmemiştir. Henderson, Musaddık’ın önerisinin durumu daha da kötüleştireceğini ve krizin çözümünü imkânsız hâle getireceğini düşünmektedir (FRUS, 1989, s. 153).

4.2.1. Musaddık’a karşı başarısız darbe girişimi

1952 yılında, İran millileştirilen petrol sanayisinden gelir elde edemediği ve dış yardımdan mahrum kaldığı için derin bir mali krizle karşı karşıya kalmıştır. Musaddık, Meclis seçimlerinde yeniden seçilmesine rağmen yaşanan mali sıkıntılar nedeniyle önemli bir destek kaybına uğramıştır (FRUS, 1989, s. 175, 181). 1952 yılının bahar ve yaz aylarında ABD ve Birleşik Krallık, İran Başbakanı Musaddık’a karşı ilk darbe girişiminde bulunmuştur. Bu girişim, her iki ülkenin petrol krizini kendi lehlerine yönelik çözmeye yönelik diplomatik çabalarının başarısız olması nedeniyle gerçekleştirilmiştir. Henderson, bu darbe girişiminde önemli bir rol oynamış ve Musaddık’ın yerine daha uzlaşmacı bir başbakan adayını desteklemiştir (FRUS, 1989, s. 181; Abrahamian, 2013).

1952 yılının Mayıs ayının başından itibaren Londra ve Washington arasında Musaddık’ın yerine geçecek birini bulmak için görüşmeler yapılmıştır. Henderson, bu girişimi aktif bir şekilde desteklemiştir. Washington’daki toplantılarda, Ahmed Kavam da dahil olmak üzere olası başbakan adayları tartışılmıştır. Washington’daki birçok kişi, petrol krizini çözmek için Kavam’ın en uygun aday olduğunu düşünmektedir (Abrahamian, 2021, s. 24-29). Kavam ile birkaç görüşme yaptıktan sonra Henderson, onun başbakanlık için uygun bir aday olduğuna karar vermiştir. Henderson, Kavam’ı iş birliğine hazır, etkili bir lider olarak görmekte ve yaşından dolayı Şah’ın iktidarına tehdit oluşturmayacağını düşünmektedir. Ayrıca Kavam’ın petrol krizini çözebileceğine inanmaktadır. Sonuç olarak Henderson Şah ile bir araya gelmiş ve Şah’ı Kavam’ı başbakan olarak ataması konusunda ikna etmiştir. Henderson, bu görüşmede Şah’a 1946 yılında orduyu Azerbaycan’a gönderdiği zaman kazandığı prestiji hatırlatmıştır. Henderson ayrıca Musaddık’a karşı Kavam etrafında muhalefeti birleştirmeyi amaçlamış ve diğer İranlı

politikacılarla da görüşmeler yapmıştır (FRUS, 1989, s. 176, 181; Abrahamian, 2021, s. 24-32).

Şah, zaten zor durumda olduğu için bu baskının sonucunda daha aktif bir politika izlemeyi kabul etmiştir. Bu dönemde, Şah’ın İran toplumundaki prestiji, büyük ölçüde petrol krizine müdahale etmeme politikası nedeniyle önemli ölçüde düşmüştür. İran’daki muhalefet, Şah’ı bu konuda sert bir şekilde eleştirmektedir. Birçok siyasi güç, Şah’a Musaddık’ı başbakanlıktan alması için baskı yapmaktadır. Ancak Şah, böyle bir eylemin siyasi istikrarsızlığı daha da kötüleştirebileceğinden ve öngörülemeyen sonuçlara yol açabileceğinden endişe etmektedir. Şah’ın hareketsizliği toplum tarafından zayıflık olarak algılanmış ve bu durum onun ülke içindeki konumunu daha da zayıflatmıştır. Bunun yanı sıra Şah ve Musaddık arasındaki ilişkiler de kötüleşmektedir. Musaddık, Şah’ın ailesini siyasi entrikalarla suçlamış, bu da gerginliği daha da arttırmıştır. Öte yandan Şah, Musaddık’ın ekonomik krizle etkili bir şekilde başa çıkamayacağını düşünmektedir ve bu durum iş birliği yapmalarını zorlaştırmaktadır. Sonuç olarak Şah, Musaddık’ı görevden alma ihtimalini ciddi bir şekilde düşünmeye başlamıştır (FRUS, 1989, s. 175, 176).

1952 yılının bahar ve yaz aylarında İran inflasyon eşiğine gelmiş ve bu durum Musaddık hükümetinin istikrarı için ciddi tehditler oluşturmuştur. Krize yanıt olarak Musaddık, Şah’tan olağanüstü yetkiler talep etmiştir. Bu yetkiler arasında ek para basma ve vergi politikasını sıkılaştırma hakkı da bulunmaktadır. Musaddık, bu adımların İran’ın petrol meselesi çözülene kadar yabancı yardımı olmadan ayakta kalmasını sağlayacağına inanmaktadır. Musaddık, Şah’ı ya kendisini desteklemesi ya da istifa edeceği konusunda bir seçime zorlamıştır. Neticede Şah, Musaddık’a bu yetkileri vermeyi kabul etmiş ve bu sayede başbakan geçici olarak durumu kontrol altında tutmayı başarmıştır (FRUS, 1989, s. 175-183; FRUS, 2018, s. 97). Şah olağanüstü

yetkileri vermesine rağmen Musaddık Meclis'te geniş bir destek kazanamamış, bu da konumunu daha da zorlaştırmıştır. Arkasından, Kavam'ı iktidara getirmek amacıyla siyasi oyunlar oynadığını fark eden Musaddık, hükûmetinin düşüşünden Şah'ın sorumlu tutulacağı bir durum yaratmaya karar vermiştir. Siyasi entrikalara yanıt olarak, Musaddık 1952 yazında kabinede değişiklikler yapmış ve kendisini savaş bakanı olarak atamıştır. Ardından, Şah'tan geleneksel olarak Şah'ın yetkisinde olan ordu üzerindeki kontrolü kendisine devretmesini talep etmiştir. Bu, Şah'ın yetkilerinin büyük ölçüde kısıtlanması anlamına gelmektedir. Şah bu talebi reddetmiş, buna karşılık olarak Musaddık istifa etmiştir (FRUS, 1989, s. 183; FRUS, 2018, s. 82, 97). Musaddık, istifasında resmî bir açıklama yaparak, silahlı kuvvetlerin kontrolü olmadan petrolün millîleştirilmesini tamamlayamayacağını ve İran'ın tam bağımsızlığını sağlayamayacağını belirtmiştir. Musaddık'ın bu açıklamasıyla, Şah zor bir duruma düşmüştür. Artık Şah, halkın bağımsızlık mücadelesinin önündeki bir engel olarak algılanmaktadır ve bu da kamuoyunun Şah'a baskısını arttırmış, ülkedeki siyasi krizi derinleştirmiştir (Brands, 1991, s. 256-258; Abrahamian, 2021, s. 32).

Musaddık'ın istifasından kısa bir süre sonra Şah, ABD tarafından desteklenen Kavam'ı başbakan olarak atamıştır. Yeni hükûmetin ilk adımlarından biri, ABD'den 26 milyon dolarlık mali yardım almak olmuştur. Petrolün millîleştirilmesine karşı olan Kavam, Musaddık'ın politikalarını eleştirmiştir. Bu, İran'da büyük bir memnuniyetsizlik dalgası yaratmıştır. Musaddık liderliğindeki Millî Cephe adlı muhalif siyasi örgüt, Kavam'a karşı faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu örgüte, Musaddık'ın petrol politikasını destekleyen toplumun çeşitli kesimlerinden temsilciler dâhil olmuştur (Gasiorowski, 1987, s. 262; Afkhami, 2009, s. 110-115). Millî Cephe, Kavam'ın iktidara gelmesinin yabancı egemenliğinin geri dönüşü anlamına geldiği fikrini yaymaya başlamış-

tır. Tudeh Partisi, Millî Cephe ile birleşerek İran hükûmeti üzerindeki baskıyı arttırmıştır. Bu durum, Şah'ın Kavam'a açıkça destek vermekten korkmasına yol açmıştır (FRUS, 2018, s. 94, 97; Abrahamian, 2021, s. 33-36). Millî Cephe'nin propagandası, İran halkı arasında ciddi endişelere yol açmış ve Kavam'a karşı düzenlenen kitlesel protestolar hızla devrimci gösterilere dönüşmüştür. Protestocular, sadece yeni başbakanı değil aynı zamanda Şah'ı da eleştirmiş ve Batı yanlısı hükûmeti desteklemekle suçlamışlardır. Çatışmaların giderek daha şiddetli bir hâle gelmesiyle Henderson, Washington'a ülkenin bir iç savaşın hatta bir devrimin eşiğinde olduğunu bildirmiştir (Abrahamian, 2021, s. 35).

Artan huzursuzluklar karşısında Kavam, Şah'tan Meclis'i feshetmesini talep etmiştir. Ayrıca protestoları bastırmak ve liderlerini tutuklamak için kendisine olağanüstü yetkiler verilmesini istemiştir. Ancak Şah, Kavam'ın bu yetkileri kendisine karşı kullanabileceğinden korktuğu için başbakanı desteklemeyi reddetmiştir. Henderson ve Middleton'ın Şah'ı bu yetkileri Kavam'a vermesi konusunda ikna etme girişimlerine rağmen Şah tarafsız kalmayı tercih etmiş ve bu da Kavam'ın siyasi yenilgisini kaçınılmaz hale getirmiştir (Acheson, 1987, s. 679; Brands, 1991, s. 259-260; FRUS, 2018, s. 91, 97; Abrahamian, 2021, s. 35-37, 103). Şah'ın desteğini kaybeden ve halkın kitlesel memnuniyetsizliğiyle karşı karşıya kalan Kavam, istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu olay, muhalif güçler için bir zafer olmuş, kitlesel şiddet ve protestoların kanun ve düzenin üzerinde bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Kavam'ın istifasının ardından protestocular, zaferlerini kutlamaya başlamış ve başbakanın istifasını kendi güçlerinin bir teyidi olarak gördüklerini açıkça ortaya koymuşlardır. Kavam'ın istifasından sonra Şah, Musaddık dışında milliyetçi güçler için kabul edilebilir bir başbakan atamayı ummaktadır. Ancak Meclis hızla toplanmış ve Musaddık'ın başbakanlığa geri dönmesi için oy kullanmıştır.

Şah, başka seçeneği kalmadığı için Musaddık'ı tekrar başbakan olarak atamıştır (FRUS, 2018, s. 97).

22 Temmuz 1952'de Musaddık, İran Başbakanlığına yeniden atanmıştır ve aynı gün Lahey'deki Uluslararası Mahkeme, İran'ın petrolün millileştirilmesi davasında bu davayı ele alma yetkisine sahip olmadığını açıklayarak İran lehine karar vermiştir. Bu İran için önemli bir zafer ve millileştirmeye itiraz etmeye çalışan Birleşik Krallık için büyük bir yenilgi olmuştur. Bu olaylar, Musaddık'ın konumunu güçlendirmiş, ayrıca Birleşik Krallık'ın İran'daki etkisini azaltmış ve Şah'ın da gücünü zayıflatmıştır. Geniş bir destek bulamayan Kavam'ın başbakanlıkta tutunamaması, Şah'ın siyasi durumu kontrol edemediğini ve zayıflığını gözler önüne sermiştir (Acheson, 1987, s. 679; FRUS, 1989, s. 187). Bu olaylardan sonra, 1952 sonbaharında Musaddık, Birleşik Krallık ile diplomatik ilişkileri kesmiştir. Henderson'un ılımlı politikası sayesinde ABD, İran'da diplomatik varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Böylece petrol meselesinin çözümü tamamen Henderson'un ellerine kalmıştır (FRUS, 1989, s. 228, 231).

ABD ve Birleşik Krallık'ın Musaddık'a karşı uyguladığı ekonomik baskı politikası istenen sonuçları vermemiş ve Musaddık, iktidarını daha da sağlamlaştırmıştır. Musaddık'ı İran başbakanlığından siyasi yöntemlerle indirme girişimlerinin başarısız olmasının ardından, ABD'nin İran'a yönelik politikası önemli değişiklikler geçirmiştir. Washington, barışçıl ve siyasi araçların hedeflerine ulaşmada etkisiz kaldığını fark etmiştir. Sonuç olarak ABD yönetimi, Musaddık'ı devirmek için tek yolun askeri bir darbe düzenlemek olduğuna karar vermiştir. Ancak bu karara rağmen darbenin hayata geçirilmesi ABD Başkanı Harry Truman'a bağlıdır ve Truman, böyle radikal adımlar atma konusunda acele etmekten yana değildir (Falle & Carrick, 2004, s. 117; Abrahamian, 2021, s. 37-40, 107).

4.3. Üçüncü Aşama (Ağustos 1952-Ocak 1953): ABD'nin Petrol Krizi Çözüm Arayışları

ABD ve Loy Henderson'un İran'daki petrol krizini çözme çabalarının üçüncü aşaması, Muhammed Musaddık'ın tekrar iktidara gelmesiyle başlamıştır. Bu noktada, ABD ve Birleşik Krallık, Musaddık'ı devirmek için uyguladıkları ekonomik ve siyasi baskı politikasının netice vermeyeceğini kabul etmişlerdir. Bunun nedeni, Musaddık'ın İran toplumunda geniş bir destek görüyor olmasıdır. Dahası, hiçbir İranlı politikacının milliyetçi talepleri hafifletemeyeceği anlaşılmış ve petrol anlaşmazlığını çözmek için "makul" bir hükûmetin ortaya çıkmasını beklemenin gerçekçi olmadığı ortaya çıkmıştır.

Bu koşullar altında ABD ve Birleşik Krallık, petrol krizini çözme yaklaşımlarını yeniden gözden geçirmiş ve Musaddık ve İran hükûmeti ile yeni etkileşim yöntemleri geliştirmenin zorunlu olduğunu kabul etmişlerdir (FRUS, 1989, s. 236, 248; FRUS, 2018, s. 121). ABD, Birleşik Krallık'ın sert tutumunun müzakereleri ilerletmeye engel olduğunu fark etmiş, krize doğrudan müdahale etmeye ve petrol anlaşmazlığını çözmek için yeni bir plan sunmaya karar vermiştir (Acheson, 1987, s. 682-684).

1952 sonbaharında ABD, İran'a petrolün millileştirilmesini tanımayı ve Birleşik Krallık'a tazminat ödenmesi konusunu görüşmeyi önermiştir. Bu plan, İran petrolünün yeniden dünya pazarına sunulmasını sağlayacaktır. ABD, İran'dan 100 milyon dolar değerinde petrol almayı teklif etmiş ve bu teklifin hem İran hem de Birleşik Krallık için bir zafer olarak sunulabileceğini belirtmiştir. Program kapsamında, Amerikan şirketlerinin AIOC ile birlikte İran petrolünü satın alıp satmaları öngörülmüştür (McKinzie, 1973, s. 226-228; Roosevelt, 1979, s. 118; Acheson, 1987, s. 681-684; FRUS, 1989, s. 236-291).

Bu görüşmeler, Kasım 1952 ile Ocak 1953 arasında, ABD başkanlık seçimlerinde Dwight

Eisenhower'ın seçimi kazandığı ancak başkanlık koltuğuna henüz oturmamış döneminde gerçekleşmiştir. Bu süre zarfında, Truman yönetimi iktidarı devretmeden önce bir anlaşmaya varmayı amaçlamıştır. ABD, İran'daki petrol krizini çözmek ve Musaddık hükûmeti ile bir uzlaşmaya varmak için çaba sarf ederken, siyasi geçiş süreci bu çabaları hızlandırma ihtiyacını doğurmuştur (Acheson, 1987, s. 681). Henderson, müzakerelerde önemli bir figür olarak, Aralık 1952'de Washington'a geri dönmüştür. Bu dönüş, Amerikan petrol şirketleri ve İngiliz temsilcileriyle birlikte yeni bir strateji geliştirmek için istişare yapma amacı taşımaktadır. Ocak 1953'te Henderson'a, petrol krizini çözmek için Musaddık'a yeni bir plan sunma görevi verilmiştir. Bu plan, İran'ın petrol endüstrisinin millîleştirilmesiyle ilgili mevcut krizi çözmeyi ve taraflar arasında bir uzlaşma sağlamayı hedeflemiştir (McKinzie, 1973, s. 226-228; Roosevelt, 1979, s. 118; Acheson, 1987, s. 681-684; FRUS, 1989: 236-291). Henderson, planın tüm detaylarını ve avantajlarını tartışmak için on gün boyunca süren uzun müzakereler yürütmüş, bu süre zarfında Musaddık'ın ofisinde sekiz saat geçirmiştir. Musaddık, teklife ilgi gösterdiyse de sonunda olumsuz bir yanıt vermiştir. Sonuç olarak Truman yönetimi, başkanlık değişikliğinden önce müzakereleri tamamlayamamış ve petrol krizini çözme sürecindeki sonraki adımlar Eisenhower'ın yeni ekibine devredilmiştir (McKinzie, 1973, s. 226-228; Acheson, 1987, s. 682-684; FRUS, 1989, s. 256-291).

Mart 1953'te Musaddık, ABD ve Birleşik Krallık'ın ortak teklifini kesin olarak reddetmiştir. Bu kararın ardından Musaddık, ülke içinde iktidarını daha da güçlendirmeye başlamıştır. Meclis Başkanı Kaşani'yi görevden almış, senatoyu feshetmiş ve Temmuz 1953'te politikalarına karşı çıkan Meclis'i feshetmesine olanak tanıyan bir referandum düzenlemiştir. Bu hamleler, Musaddık'ın ülke içinde kontrolünü artırma ve muhalefeti zayıflatma çabalarının bir parçasıdır. (Acheson, 1987, s. 685; FRUS, 1989, s. 315).

ABD'nin aktif müzakere girişimlerine ve Henderson'un bu süreçte önemli rolüne rağmen petrol krizini çözmek mümkün olmamıştır. Bu aşamada ABD'nin politikası başarısızlığa uğramış ve ABD yönetimi Musaddık'ın kısa süre içinde sadece Birleşik Krallık ile değil aynı zamanda ABD ile de diplomatik ilişkileri kesebileceğinden endişe etmeye başlamıştır. Müzakerelerin başarısızlığı ve İran'da artan istikrarsızlık sonucunda, petrol krizinin çözümü sorunu yeni Eisenhower yönetimine devredilmiştir (Acheson, 1987, ss. 682-684).

4.4. Dördüncü Dönem (Şubat 1953-Ağustos 1953): Musaddık'ın güçlenmesi ve ABD ve Britanya'nın darbe hazırlıkları

1953 yılında Dwight Eisenhower'ın iktidara gelmesiyle birlikte, ABD ve Birleşik Krallık Musaddık'a karşı bir askeri darbe hazırlığına başlamıştır. Eisenhower, John Foster Dulles'i dışişleri bakanı, kardeşi Allen Dulles'i ise CIA direktörü olarak atamıştır. Britanyalılar, yeni yönetimden faydalanarak Amerikalıları İran'da bir askeri darbeye ikna etmeye çalışmıştır. Petrol sanayisinin millîleştirilmesi ile ilgili ilk argümanlar geri planda kalmış, yerlerini daha ciddi kaygılara bırakmışlardır. Britanyalılar, Musaddık'ın iktidarda kalmasının İran'da bir Komünist darbeye yol açabileceği konusunda Amerikalıları uyarmıştır. Bu uyarılar Dulles kardeşlerden destek bulmuş ve darbe düzenleme fikri kabul edilmiştir. CIA, İngiliz istihbarat servisi MI6 ile birlikte Musaddık'ı devirmeye yönelik TRAJAX kod adlı bir operasyon planlamıştır. Operasyonun başına, ABD'nin eski başkanı Theodore Roosevelt'in torunu ve Orta Doğu'da geniş tecrübeye sahip bir CIA subayı olan Kermit Roosevelt getirilmiştir (Kinzer, 2008, s. 3-4).

Darbe hazırlıkları, petrolün millîleştirilmesinden hemen sonra Birleşik Krallık'ın Musaddık'ı tek başına devirmeyi planlamasıyla başlamıştır. Ancak İran Başbakanı Musaddık,

bu komployu öğrenmiş ve Ekim 1952’de İngiliz Büyükelçiliğini kapatarak gizli ajanlar da dahil olmak üzere tüm diplomatları ülkeyi terk etmeye zorlamıştır. Bu nedenle ABD’nin desteği olmadan Britanyalılar darbeyi gerçekleştiremesi mümkün değildir ve dönemin ABD Başkanı Truman’dan yardım taleplerini reddettiği için darbe planı rafa kaldırılmıştır. Ancak Dwight Eisenhower’ın ABD Başkanlığına gelmesi ve Birleşik Krallık Başbakanı Winston Churchill’in desteğiyle darbe, en üst düzeyde onaylanmıştır. Bu andan itibaren CIA ve MI6, Musaddık’ı devirmeye yönelik hazırlıklara aktif olarak başlamış ve bu iki ülkenin İran politikasında yeni bir dönemi başlatmıştır (Roosevelt, 1979, s. 3; Kinzer, 2008, s. 2-3; Bayandor, 2010, s. 33-35).

4.4.1. Şubat krizi

Şubat 1953’te İran’da ciddi bir siyasi kriz patlak vermiştir. Başbakan Muhammed Musaddık, MI6 ve CIA’nın gizlice Bahtiyariler da dâhil olmak üzere Güney İran’daki aşiretleri silahlandığını ve bu aşiretlerin İran askerlerine saldırmaya başladığını öğrenmiştir. Musaddık, Şah Muhammed Rıza Pehlevi’yi İngilizlerle iş birliği yapmakla ve bu aşiretlerin isyanına karışmakla suçlamış, bu da sarayda gerilimin keskin bir şekilde artmasına neden olmuştur. Musaddık, Şah’a istifa edeceğini ve saray tarafından düzenlenen entrikaları kamuoyuna açıklayacağını söylemiştir. Bununla birlikte Musaddık, Şah’a bir uzlaşma teklifi de sunmuştur. Şah, orduyla olan tüm temaslarını keser, kendisine ait toprakların kontrolünü hükûmete devreder ve başbakanın eleştirmenleriyle ilişkisini sona erdirirse Musaddık Şah’a karşı harekete geçmeyeceğini belirtmiştir. Büyük bir stres altında olan Şah, çatışmayı yatıştırmak için bu şartları kabul etmek zorunda kalmıştır. Musaddık ayrıca Şah’ın geçici olarak İran’ı terk etmesinde ısrar etmiş ve ülkenin durumu istikrara kavuşana kadar yurt dışında kalmasını istemiştir. Şah, ülkeyi terk etme fırsatına sevinerek bu teklifi kabul etmiştir.

Şah’ın ayrılış tarihi 28 Şubat 1953 olarak belirlenmiştir (FRUS, 1989, s. 301-305; Abrahamian, 2021, s. 41-42).

Henderson, Şah’ın Musaddık’ın tüm şartlarını kabul etmesi durumunda prestijinin ciddi şekilde düşeceğinden emindir. Henderson’a göre, Musaddık, Şah’ı aşağılamaya devam edecek, onu tamamen İran hükûmetine bağımlı hale getirmeye çalışacak ve kendi sorunlarının çoğundan Şah’ı sorumlu tutacaktır (FRUS, 1989, s. 301, 304). Bu nedenle Henderson duruma müdahale ederek Şah’ı ülkede kalmaya ikna etmiştir. Daha sonra Musaddık ile bir araya gelerek, Şah ile neden çatışma içinde olduğunu öğrenmek istemiştir. Musaddık, Şah’ın sarayının İngiliz ajanlarının merkezi olduğunu ve bu yüzden reformları gerçekleştiremediğini, petrol krizini çözemediğini söylemiştir. Henderson, Şah’ın İran aleyhine faaliyetleri desteklemediğini belirtmiştir. Ancak bir süre tartıştıktan sonra Musaddık’ı ikna etmenin mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Henderson ayrıca Musaddık’a Şah’ın ayrılışının İran’a ciddi zarar vereceği konusunda uyarıda bulunmuş ve anlaşmazlıkların kapalı kapılar ardında çözülmesini önermiştir. Bu yaklaşım Musaddık’ı öfkelenlendirmiş ve Musaddık Henderson’ı İran’ın iç işlerine müdahale etmekle suçlamıştır. Henderson ise ABD’nin Şah’a atanmış büyükelçisi olarak Şah’ın kişisel planlarını tartışma hakkına sahip olduğunu belirtmiştir. Bu süreçte ABD Dışişleri Bakanlığı, Henderson’un İran’daki müdahalesini desteklemiştir (Acheson, 1987, s. 685; FRUS, 1989, s. 301-308; Abrahamian, 2021, s. 45-46). ABD Dışişleri Bakanlığı, Henderson’un İran’daki eylemlerini desteklemesine rağmen Henderson’ı başka bir büyükelçiyle değiştirmeyi de düşünmüştür. Washington’a göre Henderson’un İran’ın iç politikasına müdahalesi, Musaddık üzerindeki etkisini zayıflatmıştır. Ancak daha sonra Henderson’ı değiştirme fikrinden vazgeçilmiştir (FRUS, 1989, s. 314; FRUS, 2018, s. 171).

Henderson'ın Musaddık ile görüştüğü aynı gün Tahran'da Şah'ı destekleyen binlerce kişinin katıldığı bir gösteri başlamıştır. Büyük bir protestocu kalabalığı Musaddık'ın evine yaklaştığında Musaddık kaçmıştır. Kalabalık, Şah'ın sarayının önünde toplanmış, protesto liderleri halkı Şah'a destek vermeye çağırmışlardır. Şah, protestocuların önünde konuşma yapmak zorunda kalmış ve ülkeyi terk etme kararını iptal etmiştir (FRUS, 1989, s. 309; FRUS, 2018, s. 169; Abrahamian, 2021, s. 44-47).

İran'daki son siyasi gelişmeler, İran'da bir komünist darbe olasılığı konusunda ABD'de endişe yaratmıştır. Washington Musaddık ile Şah arasındaki çatışmada Musaddık'ın galip gelebileceğini çünkü Şah'ın zayıflığını ve kararsızlığını gösterdiğini düşünmektedir. Ancak Musaddık başbakan olarak kalsa bile etkisinin zayıflayacağına inanılmaktadır. ABD yönetimine göre Musaddık, muhalefeti ortadan kaldırmaya çalışabilirdi ve bu durum İran'da bir diktatörlüğün kurulmasına yol açabilir ve Musaddık'ı destekleyen Tudeh Partisi'nin konumunu güçlendirebilirdi. Musaddık, Batı karşıtı politikası nedeniyle onlardan uzak duramıyordu. Bu senaryoya göre eğer Musaddık, muhalefetle mücadelesinde başarılı olursa, Tudeh Musaddık'ı devirmeye çalışacaktı. Musaddık'ın öldürülmesi veya görevden alınması durumunda oluşacak siyasi boşluğu Komünistler doldurabilir ve bu İran'ı Sovyet etkisi altına sokabilirdi. Bu durum, Orta Doğu'daki diğer ülkeler ve "tüm özgür dünya" için de bir tehdit oluşturunca (FRUS, 1989, s. 311; FRUS, 2018, s. 169, 171).

4.4.2. Operasyonun son hazırlıkları

Son aşamada, Musaddık'ı devirmeye yönelik darbe operasyonunun hazırlıkları Şubat 1953'te, Şubat krizi sonrasında başlamıştır. Allen Dulles'in liderliğindeki CIA, darbe planını uygulamak için aktif adımlar atmaya başlamış, en önemli taktiklerinden biri Musaddık'a karşı yürütülen bilgi savaşı olmuştur. CIA, İran medya-

sında Musaddık karşıtı propagandayı finanse etmiş, Şah yanlısı mitingler düzenlemiş ve İran halkı arasında endişe ve güvensizlik ortamı yaratmıştır. Bu propagandanın temel unsurlarından biri, ABD'nin Musaddık hükûmetine ekonomik yardım sağlamayacağı yönündeki mesajı güçlendirmektir. Bu kampanya, Musaddık'ın halk desteğini zayıflatmayı ve darbenin zeminini hazırlamayı hedeflemiştir (Abrahamian, 2021, s. 125-129, 133-134).

Henderson, 1953 darbesinin hazırlıklarında merkezi bir rol oynamıştır. Haziran 1953'te, operasyonun nihai onayını almak için Washington'a gitmiştir. Henderson, Şah'ın darbedeki aktif katılımının kritik olduğunu savunmuş, buna neden olarak da monarşinin desteği olmadan operasyonun başarısız olacağını göstermiştir. Şah'ı iş birliğine zorlamak için ona baskı yapılmasını ve iş birliği yapmaması durumunda kardeşlerinden biriyle değiştirileceği tehdidinin kullanılmasını önermiştir. Henderson ayrıca, darbe planları sırasında önemli bir etik duruş sergileyerek, Musaddık'ın öldürülmesi fikrine kesinlikle karşı çıkmıştır (McKinzie, 1973, s. 208-217; Roosevelt, 1979, s. 7-8, 22; Kinzer, 2008, s. 163, 173-174; Abrahamian, 2021, s. 137-138). Darbe planı onaylandıktan sonra Henderson Tahran'a dönmemeye karar vermiştir. Bu adım, ABD Dışişleri Bakanlığının darbe hazırlıklarıyla doğrudan ilişkilendirilmesini önlemeye yöneliktir. Ayrıca Musaddık üzerinde ek bir baskı yaratmayı amaçlamaktadır. Henderson'un yokluğu, diplomatik kanalların kapalı olduğu izlenimini vererek, Musaddık'a ABD'nin artık müzakere yoluyla çözüm arayışında olmadığını ve daha ciddi adımlar atılabileceğini göstermiştir.

Musaddık'ı devirme planı birkaç önemli bileşeni içermektedir. Ana hedef, Şah'ı Musaddık'ı başbakanlıktan alacak ve yerine Albay Fazlollah Zahidi'yi getirecek kararları imzalamaya ikna etmektir. İmparatorluk Muhafızları Komutanı Albay Nematullah Nasiri, 15 Ağustos gecesi Musaddık'ın görevden alınma kararını evine

teslim edecektir. Bunu gerçekleştirmek için kendisine, durumu kontrol altına almaya hazır bir ordu eşlik edecektir. Planın diğer önemli unsurları, Musaddık'ı itibarsızlaştırmaya yönelik geniş çaplı bir propaganda kampanyası, etkili şahısların rüşvetle satın alınması ve Musaddık karşıtı mitinglerin düzenlenmesini içermektedir. Askerî güçler, darbenin hızlı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak amacıyla Tahran'daki kilit noktaları ele geçireceklerdir. Amaç sadece Musaddık'ı devirmek değil aynı zamanda ona destek verebilecek olası protestoları bastırmaktır. Darbe planının kilit unsurlarından biri, Şah'ı Musaddık'ı görevden alma emirlerini imzalamaya ikna etmektir. Şah, çevresi ve operasyonun katılımcıları tarafından ciddi bir baskı altındadır. Bu süreçte, Şah'ın kız kardeşi Aşraf, Albay Norman Schwarzkopf ve CIA ajanı Kermit Roosevelt önemli roller oynamışlardır. Roosevelt, Şah'la şahsen görüşerek onun darbe-ye katılma konusundaki tereddütlerini ve korkularını aşmaya çalışmıştır. Uzun süren ikna çabalarının ardından Şah, Musaddık'ın görevden alınmasını öngören emirleri imzalamayı kabul etmiştir. Bu imza, darbe planının uygulanmasında dönüm noktası olmuştur (Kinzer, 2008, s. 6-11; Abrahamian, 2021, s. 134-136, 139).

4.4.3. İran Darbesi-1953

Musaddık'ı devirmeye yönelik darbe 15 Ağustos 1953'te başlamış ancak ilk girişim başarısız olmuştur. Musaddık, darbe planlarından önceden haberdar olmuş ve silahlı kuvvetleri seferber ederek hazırlık yapmıştır. Albay Nematullah Nasiri, Şah'ın Musaddık'ı görevden alma emriyle geldiğinde, Başbakan Generali tutuklama emri vermiş ve böylece darbeyi engellemiştir. Darbenin başarısız olduğunu öğrenen Şah, derhal ülkeyi terk etmiş ve önce Bağdat'a ardından Roma'ya uçmuştur (McKinzie, 1973, s. 208-217; FRUS, 1989, s. 342-347; FRUS, 2018, s. 268; Abrahamian, 2021, s. 140-143).

İlk darbe girişiminin başarısız olmasına rağmen CIA ve baş koordinatör Kermit Roosevelt darbe planlarından vazgeçmemiştir. Henderson, yaklaşık 11 haftalık yokluğunun ardından 17 Ağustos'ta Tahran'a dönmüştür. Henderson, Roosevelt ile bir toplantı yaparak sonraki adımları tartışmış, darbenin askerî kısmının 19 Ağustos'ta devam etmesine karar verilmiştir. Roosevelt, Musaddık'ın duygusal tepkilerini kullanmayı önermiştir. Henderson'un, İran'daki Amerikalılara kötü muamele yapıldığı gerekçesiyle Musaddık'a şikâyetle bulunarak üzerinde baskı oluşturmalarını ve onu duygusal açıdan dengesiz bir duruma sokması planlanmıştır. Böylelikle Musaddık'ın kontrolünü kaybetmesi planlanmıştır (McKinzie, 1973, ss. 208-217; Kinzer, 2008, s. 173-174; Abrahamian, 2021, s. 143-144).

18 Ağustos'ta Henderson, Musaddık ile bir araya gelmiştir. Görüşme sırasında Musaddık, ABD'nin darbe girişiminde parmağı olduğundan şüphelendiğini açıkça dile getirmiştir. Musaddık, Amerikalıların İngilizlerle iş birliği yaparak kendisini devirmeye çalıştıklarını ima ederek alaycı bir tavır sergilemiştir. Roosevelt'in planına uygun olarak Henderson, İran'daki Amerikalılara kötü muamele yapıldığı konusunda şikâyet etmeye başlamış ve durumu abartarak anlatmıştır. Bu, Musaddık'ta ani ve düşüncesiz bir tepki yaratmış, hemen polise sokaklardaki kargaşayı durdurma ve tüm kamu gösterilerini yasaklama talimatı vermiştir. Bu karar, Musaddık'ın kendi destekçileri arasında yer alan protestocuları da etkilemiş ve Musaddık'ı zayıflatmıştır. Bu karar, daha sonra Musaddık'ın kaderini belirleyen kritik bir hata olarak değerlendirilecektir (McKinzie, 1973, s. 208-217; FRUS, 1989, s. 347; Kinzer, 2008, s. 175-176).

Ertesi gün 19 Ağustos'ta, darbe yanlısı güçler tarafından organize edilen bir ayaklanma başlamıştır. Göstericiler, ordu ve gizli ajanların desteğiyle Musaddık hükümetini devirmişlerdir. Şah'ın iktidarı geri getirilmiş ve Albay

Fazlollah Zahidi yeni başbakan olmuştur. Birkaç gün sonra 22 Ağustos'ta, Şah İran'a geri dönmüş, zaferini ve iktidara dönüşünü kutlamıştır (McKinzie, 1973, s. 208-217; FRUS, 1989, s. 348, 351; Abrahamian, 2021, s. 148-152). Musaddık'ın devrilmesinden sonra Eisenhower yönetimi yeni Zahidi hükûmetini hızla desteklemiş ve önemli askerî ve ekonomik yardımlar sağlamıştır. 1953'te İran'a önceki on yılın iki katı olan 60 milyon dolar yardım yapılmıştır. 1954'te bu yardım daha da arttırılmış ve iki katına çıkarılmıştır. Bu yardımlar, yeni hükûmetin güçlenmesine ve Şah'ın rejiminin istikrar kazanmasına büyük katkı sağlamış, İran'ı ABD'nin stratejik müttefiki olarak bölgede daha sağlam bir konuma getirmiştir (Goode, 1989, s. 109).

4.4.4. İran petrolünün konsorsiyuma devri

1951 yılında petrolün millileştirilmesinden sonra İran dünya petrol piyasasından izole edilmiştir. Uluslararası şirketler İran petrolünü satın almayı durdurmuş ve bölgedeki diğer Orta Doğu ülkelerinden petrol tedarik etmeye başlamıştır. Bu durum, bölgede petrol üretim fazlasına yol açmış ve petrol fiyatlarının düşmesini önlemek için arzın yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Mussadık'ın darbe ile devrilmesinin ardından İran petrolünün yeniden dünya piyasasına dönmesi, diğer petrol üreticisi ülkeler ve özellikle AIOC gibi büyük uluslararası petrol şirketleriyle koordinasyonu gerektirmiştir. ABD ve Birleşik Krallık, petrol krizini çözmek için, Amerikan ve İngiliz petrol şirketlerinden oluşan bir konsorsiyum kurmayı planlamıştır. Bu konsorsiyum, İran petrol endüstrisini yöneterek,

AIOC'nin millileştirme nedeniyle yaşadığı kayıplar için tazminat sağlamayı ve petrol üretiminden elde edilen gelirlerin paylaşımını öngörmektedir. Şirketlerle ve ABD ile Birleşik Krallık hükûmetleri arasındaki müzakereler uzun ve karmaşık geçmiş, ancak nihayetinde bir anlaşmaya varılmıştır (Painter, 1986, ss. 192-197). Neticede her ne kadar İran resmî olarak petrolün millileştirilmesi yasasına bağlı kalsa da petrol üretimi ve dağıtımı üzerindeki fiili kontrol Batılı şirketlerin eline geçmiştir. Özellikle Birleşik Krallık, BP (eski adıyla AIOC) aracılığıyla önemli bir etki alanını korumuş ve konsorsiyumda %40 hisse almıştır. Siyasi çatışmaları önlemek amacıyla konsorsiyum, Hollanda'da tescil edilmiştir. Ancak anlaşmanın birçok detayı gizli tutulmuş, bu da konsorsiyumun İran'ın çıkarlarını göz ardı ederek önemli kararlar almasına olanak sağlamıştır (Painter, 1986, s. 193-197; Abrahamian, 2013).

Loy Henderson'un bu meseleyi çözmedeki rolü oldukça büyüktür. Şah'ın iktidarını güçlendirmiş ve Batı'nın özellikle de ABD ve Birleşik Krallık'ın, bölgedeki çıkarlarını koruyarak İran'ın Batı etkisinden tamamen çıkmasını engellemiştir. Henderson'un çabaları sayesinde İran, Batılı petrol şirketlerinden oluşan konsorsiyumla anlaşmayı kabul etmek zorunda kalmış, bu da petrol endüstrisinin kontrolünü fiilen Batılı bir konsorsiyuma devretmesine neden olmuştur. Bu anlaşma, dünya petrol piyasasında Batılı devletler lehine bir istikrar sağlamış ve İran'ı ABD'nin nüfuz alanında tutmuştur. Sonuç olarak, Şah ve ABD arasındaki ilişkiler 1979'daki Devrim'e kadar sıkı bir şekilde devam etmiştir.

Henderson, İran'da üç yıldan fazla görev yapmış, bu süre zarfında İran'a yönelik politikası önemli değişiklikler geçirmiştir. Petrol krizinin ilk aşamalarında Henderson, İran ve Birleşik Krallık arasında arabuluculuk yapmaya çalışmıştır. Amacı, İran petrolünün millileştirilmesi etrafındaki anlaşmazlığı ABD için en az kayıpla çözmektir. Ancak İran ve Birleşik Krallık'ın sert tutumları nedeniyle Henderson'un uzlaşma çabaları başarısız olmuştur. Diplomatik çözüm girişimlerinin başarısız olmasının ardından Henderson, Musaddık hükûmetini zayıflatmaya yönelik ekonomik baskı politikasını desteklemiştir. ABD ve Birleşik Krallık, Musaddık'ı taviz vermeye zorlamak amacıyla İran'a sağlanan ekonomik yardımları azaltmış, ancak ciddi ekonomik sıkıntılara rağmen Musaddık, İran toplumunda desteğini korumayı başarmıştır.

Diplomatik ve ekonomik önlemler başarısız olduktan sonra, Henderson 1953 yılında Musaddık'ın devrilmesine ve Şah'ın iktidara geri dönmesine yol açan darbenin koordinasyonunda önemli bir rol oynamıştır. Henderson, darbe planının müzakerelerinde ve onaylanmasında aktif bir şekilde yer almış ve CIA ile yakın iş birliği içinde çalışmıştır. Bu süreçte, ABD'nin İran politikasındaki stratejik yönlendirmelere önemli katkılar sağlamıştır.

Loy Henderson, Şah Muhammed Rıza Pehlevi'yi desteklemede de kilit bir rol oynamıştır. Henderson, Şah'ı İran'daki radikal milliyetçi ve Komünist güçlere karşı önemli

bir denge unsuru olarak görmüştür. Diplomatik çabalarıyla Şah'ın konumunu güçlendirmiş ve devrilmesini engellemiştir. Bu, İran'ın Batı yanlısı yöneliminin korunması açısından kritik bir öneme sahiptir ve bölgedeki ABD çıkarlarının korunmasına katkı sağlamıştır.

Darbeden sonra Henderson, İran petrol endüstrisini kontrol altına alan Batılı petrol şirketlerinden oluşan bir konsorsiyumun oluşturulmasını desteklemiştir. Her ne kadar İran, petrol üzerinde resmi mülkiyet hakkını korumuş olsa da fiili kontrol Batılı şirketlere geçmiştir. Bu şekilde Henderson, ABD'nin İran petrolü üzerindeki kontrolünü sürdürme ve bölgede Sovyet etkisinin artmasını engelleme stratejisinin uygulanmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

Neticede Henderson, profesyonel ve başarılı diplomasisi sayesinde İran'ı ABD'nin nüfuz alanında tutmayı ve bu etkiyi güçlendirmeyi başarmıştır. Aynı zamanda Henderson'un politikası sayesinde Birleşik Krallık ile ABD arasında bir anlaşmazlık yaşanmamış ve İran'a yönelik ortak politikada koordinasyon sağlanmıştır. Henderson, 1955 yılına kadar İran'da görev yaptıktan sonra Washington'a dönmüş ve ABD Dışişleri Bakanlığı'nda çeşitli idari pozisyonlarda görev almıştır. 1960 yılında emekli olduktan sonra Washington'daki Amerikan Üniversitesinde diplomasi dersleri vermeye başlamıştır. Loy Henderson, 1986 yılında 93 yaşında hayatını kaybetmiştir (Krebs, 1986, s. 28).

This article examines the oil nationalization crisis in Iran between 1951 and 1953 and the role of the U.S. Ambassador to Iran, Loy Henderson, in these events. The nationalization of Iranian oil became a significant challenge for U.S. policy in Iran. Mohammad Mosaddegh, who led the nationalization process, sought to completely eliminate British influence, including the expulsion of the Anglo-Iranian Oil Company (AIOC). He transformed the economic issue related to Iranian oil into a political problem that Iranians perceived as a national struggle against Western influence. The United Kingdom was unwilling to concede and responded with a series of actions against Mosaddegh, which led to a crisis in relations between London and Tehran and destabilized Iran. Loy Henderson's tenure as U.S. Ambassador coincided with this critical moment in U.S.-Iranian relations.

The topic of oil nationalization and the 1953 coup against Mosaddegh has attracted significant attention from scholars, and numerous works have been written on the subject. However, most of them focus on the policies of top decision-makers in the U.S. and Iran. Less attention has been given to the role of the U.S. Ambassador to Iran, Loy Henderson, who served in the country from 1951 to 1954.

Studying U.S.-Iranian relations through the lens of Henderson's diplomacy provides a different perspective on the oil crisis and helps to understand the reasons behind Washington's policy toward Iran. It also sheds light on Mosaddegh's stance toward the U.S. and the passive role of the Shah in this conflict.

This study seeks to examine the role of Loy Henderson in U.S.-Iranian relations during the oil crisis of 1951-1953 and addresses this

issue by analyzing archival documents from the Foreign Relations of the United States (FRUS) and an interview with Henderson conducted as part of the Oral History project at the Harry S. Truman Library and Museum.

The article argues that Loy Henderson played a key role in resolving the oil crisis in favor of U.S. interests. He actively promoted American interests in Iran, maintained strong relations with the Shah, and was instrumental in shaping U.S. policy toward Iran. Henderson played a significant role in the overthrow of Mosaddegh, the transfer of Iranian oil control to Western companies, the Shah's return to power, and the consolidation of his monarchy.

Henderson's policy in Iran can be divided into four phases. In the first phase, Henderson attempted to mediate negotiations between the United Kingdom and Iran. However, by November 1951, it became clear that neither Tehran nor London was willing to make concessions.

In the second phase, Washington decided to cut almost all aid to Iran to apply economic pressure. Henderson implemented this policy in Iran. Additionally, as Mosaddegh's support among Iranians began to weaken due to economic difficulties, the U.S. and the U.K. made their first attempt to overthrow Mosaddegh through political means. Henderson played an active role in this plan, including in the appointment of a new prime minister. However, this attempt failed, and Mosaddegh returned to power with even greater support.

In the third phase, the U.S. decided to intervene directly in the oil crisis by offering to purchase Iranian oil to help lift Iran out of its economic troubles. Henderson was involved in formulating these proposals and personal-

ly presented them to Mosaddegh. However, Mosaddegh rejected the proposals. These were the last attempts by the U.S. and the U.K. to reach an agreement with Mosaddegh.

In the fourth phase, the U.S. and the U.K. began planning a coup against Mosaddegh. Henderson actively participated in this plan. During this time, Mosaddegh sought to weaken the Shah's power, but due to Henderson's diplomatic efforts, the Shah remained in power. In the end, in August 1953, the United Kingdom and the United States carried out a coup against Mossadegh.

After Mosaddegh's ouster, the new Prime Minister, Zahedi, and the Shah consolidated their power, and oil negotiations between Iran, the U.S., and the U.K. began, in which Henderson also took part. As a result of these

negotiations, a consortium of Western companies was created. While the consortium recognized the nationalization of Iranian oil in principle, in reality, control over the oil was transferred to the consortium.

Due to Henderson's diplomacy, Iran remained within the Western sphere of influence. The consortium gained control over Iranian oil, and Henderson played a key role in supporting Shah Mohammad Reza Pahlavi. Through his diplomatic efforts, Henderson strengthened the Shah's position and prevented his overthrow, which was crucial for maintaining Iran's pro-Western orientation. Thus, Henderson played a decisive role in implementing the U.S. strategy to retain control over Iranian oil and prevent the expansion of Soviet influence in the region.

نقش سفیر ایالات متحده هندرسون، در حل بحران نفت ایران و کودتا علیه مصدق (۱۹۵۱-۱۹۵۳)

چکیده

این مقاله به بررسی بحران ملی شدن نفت در ایران بین سال‌های ۱۹۵۱ تا ۱۹۵۳ و نقش لوئی هندرسون، سفیر ایالات متحده در ایران در این رویدادها می‌پردازد. دوران تصدی هندرسون دوره حساسی در روابط ایران و آمریکا از جمله ملی شدن نفت ایران، اخراج شرکت نفت انگلیس و ایران (AIOC) از ایران و متعاقب آن کودتا علیه مصدق بود. موضوع ملی شدن نفت و کودتای سال ۱۹۵۳ علیه مصدق مورد توجه بسیاری از محققان قرار گرفته و مطالعات زیادی در این زمینه انجام شده است. با این حال، بیشتر این مطالعات بر سیاست‌های تصمیم‌گیرندگان عالی‌رتبه در ایالات متحده و ایران متمرکز بوده است. در این میان، به نقش لوئی هندرسون سفیر ایالات متحده آمریکا که بین سال‌های ۱۹۵۱ تا ۱۹۵۳ در ایران خدمت کرد، توجه کافی نشده است. هندرسون تلاش کرد تا بحران نفت را از طریق دیپلماتیک و در راستای منافع آمریکا حل کند، اما نتوانست به توافقی بین انگلیس و ایران دست یابد. با وجود این، هندرسون نقش فعالی در اعمال فشار اقتصادی بر دولت مصدق و سرنگونی او در سال ۱۹۵۳ داشت. این پژوهش نقش هندرسون در روابط آمریکا و ایران در دوره بحران نفتی سال‌های ۱۹۵۱ تا ۱۹۵۳ را بررسی می‌کند و این موضوع را از طریق اسناد آرشیوی FRUS و مصاحبه‌ای که هندرسون در چارچوب پروژه تاریخ شفاهی کتابخانه و موزه هری اس. ترومن انجام داده است، مورد بررسی قرار می‌دهد. مقاله استدلال می‌کند که هندرسون نقش کلیدی در حل بحران نفت در راستای منافع ایالات متحده داشت. هندرسون فعالانه از منافع آمریکا در ایران دفاع کرده و روابط با دولت ایران و شاه را حفظ نمود. همچنین در شکل‌گیری سیاست آمریکا در قبال ایران و سرنگونی دولت مصدق، انتقال کنترل نفت ایران به شرکت‌های غربی، بازگرداندن شاه به قدرت و تقویت سلطنت او نقش مهمی ایفا کرد.

کلیدواژه‌ها: ایران، آمریکا، ملی شدن نفت، کودتای ۱۹۵۳، لوی هندرسون، شرکت نفت ایران و انگلیس.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (2013). *The Coup: 1953, The CIA, and The roots of modern U.S.-Iranian relations* (2nd printing edition). The New Press.
- Abrahamian, E. (2021). *Oil crisis in Iran: from nationalism to coup d'état*. Cambridge University Press.
- Acheson, D. (1987). *Present at the creation: my years in the state department*. W. W. Norton & Company.
- Afkhami, G. R. (2009). *The life and times of the Shah* (First Edition). University of California Press.
- Bayandor, D. (2010). *Iran and the CIA: the fall of Mosaddeq revisited*. Palgrave Macmillan.
- Blake, K. (2009). *The U.S.-Soviet confrontation in Iran, 1945-1962: a case in the annals of the cold war*. University Press of America.
- Brands, H. W. (1991). *Inside the cold war: loy henderson and the rise of the American Empire, 1918-1961* (First Edition). Oxford University Press.
- Brinkley, D. (Ed.). (1993). *Dean acheson and the making of U.S. foreign policy*. Palgrave Macmillan.
- Falle, S., & Carrick, S. R. (2004). *My lucky life: in war, revolution, peace and diplomacy*. ISIS Large Print.
- FRUS. (1978). *The near East, South Asia, and Africa, 1950*. In F. Aandahl & W. Z. Slany (Eds.), (c. 5). United States Government Publishing Office. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1950v05>
- FRUS. (1989). *Iran, 1952-1954*. In J. P. Glennon (Ed.). United States Government Publishing Office. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v10>
- FRUS. (2018). *Iran, 1951-1954*. In J. C. Van Hook & A. M. Howard (Eds.), (second edition). United States Government Publishing Office. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1951-54IranEd2>
- Gasiorowski, M. J. (1987). The 1953 coup d'état in Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 19(3), 261-286. JSTOR.
- Goode, J. F. (1989). *The United States and Iran, 1946-51: the diplomacy of neglect*. Palgrave Macmillan.
- Grady, H. F. (1952, Ocak 5). What went wrong in Iran. *The Saturday Evening Post*, 30, 56-58.
- Grady, H. F., & McNay, J. T. (2009). *The memoirs of ambassador Henry F. Grady: from the great war to the cold war*. University of Missouri Press.
- Kinzer, S. (2008). *All the Shah's men: an American coup and the roots of middle east terror* (second edition). Trade Paper Press.
- Krebs, A. (1986, Mart 26). *Loy W. Henderson is dead; longtime diplomat was 93*. The New York Times. <https://www.nytimes.com/1986/03/26/obituaries/loy-w-henderson-is-dead-longtime-diplomat-was-93.html>
- McKinzie, R. D. (1973, Haziran 14). *Loy W. Henderson oral history interview* [Oral History]. <https://www.trumanlibrary.gov/library/oral-histories/hendrson>
- Painter, D. (1986). *Oil and the American century*. The Johns Hopkins University Press.
- Roosevelt, K. (1979). *Countercoup: the struggle for the control of Iran*. McGraw-Hill.

Etik Sorumluluk Beyanı / *Ethical Statement*

Yazar(lar), makaledeki bütün verileri etik kurallar çerçevesinde elde ettiğini, yararlanılan kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu beyan eder. Bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazar(lar)a aittir.

The author(s) declares that they have obtained all the data in the article within the framework of ethical rules and that they have referred to the sources used in accordance with scientific norms. In case of detection of a situation contrary to this statement, the Turkish Journal of Iranian Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s).

Etik Kurul İzni / *Ethics Committee Permission*

Yazar(lar) etik kurul izni gerektiren çalışmaları ve izinle ilgili bilgileri burada belirtmişlerdir.

The author(s) have stated the studies that require ethical committee permission and the information about the permission here.

Kurul adı / *Comittee name:*

Tarih / *Date*

Numara / *Number*

Katkı Oranı Beyanı / *Contribution Rate Statement*

Birinci yazarın katkı oranı / *First author contribution rate: %100*

İkinci yazarın katkı oranı / *Second author contribution rate: %...*

Destek ve Teşekkür Beyanı / *Statement of Support and Acknowledgment*

Bu çalışma _____ destekli _____ numaralı araştırma projesi kapsamında toplanan verilerden yapılmıştır. Destekleri için _____'e teşekkür ederiz.

This study has been conducted through the data collected within the scope of the research project number _____ supported by _____. We would express our gratitude to _____ for their support.

Çatışma Beyanı / *Conflict Statement*

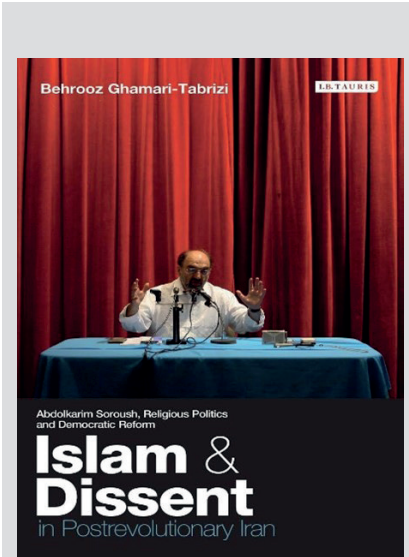
Yazar(lar) bu makalenin herhangi bir çıkar çatışması oluşturmadığını beyan eder.

The author(s) declares that this article does not create any conflict of interest.

ISLAM AND DISSENT IN POSTREVOLUTIONARY IRAN: ABDOLKARIM SOROUSH, RELIGIOUS POLITICS AND DEMOCRATIC REFORM*

(DEVİRİM SONRASI İRAN'DA İSLAM VE MUHALEFET: ABDÜLKERİM SURUŞ, DİNİ POLİTİKA VE DEMOKRATİK REFORM)

 Aysel Mirzayeva**

Behrooz Ghamari-Tabrizi, London,
I. B. Tauris, 2008, 320 Pages
ISBN: 9781845118792

1960 yılında İran'da doğan Behrooz Ghamari-Tabrizi sosyoloji alanındaki doktora eğitimini Kaliforniya Üniversitesinde tamamlamıştır. Öncesinde Illinois Üniversitesinde tarih ve sosyoloji profesörü olarak görev alan Tabrizi, 2019'dan beri Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü'nde faaliyet göstermektedir. Burada ele alınan kitap dışında Foucault in Iran: Islamic Revolution after the Enlightenment (İran'da Foucault: Aydınlanma Sonrası İslam Devrimi) ve Remembering Akbar: Inside the Iranian Revolution (Ekber'i Hatırlamak: İran Devrimi'nin İçinden) isimli kitapların da yazarıdır. Tabrizi ayrıca sosyal teori ve İslamcı siyasi düşünce ile ilgili çok sayıda makale ve kitap bölümlerini de kaleme almıştır. Burada tanıtımı yapılacak akademik nitelikteki kitabın okuyucusunun siyaset bilimi, Orta Doğu tarihindeki önemli gelişmeler ve İslam'la ilgili belli düzeyde eğitime sahip olması kitaptan hakkıyla istifade edilmesini mümkün kılacaktır.

2008 yılında basılan kitabın esas amacı kamusal İslam'ın ve Müslüman entelektüellerin çağdaş İran toplumunu şekillen-

* Atıf/To Cite: Mirzayeva, A. (2024). Islam and dissent in postrevolutionary Iran: Abdolkarim Soroush, religious politics and democratic reform (Kitap tanıtımı). *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 3(6), ss. 66-70.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, aysel.mirzayeva@ogr.iu.edu.tr

dirmedeki önemini incelemektir. Devrim sonrası İran’da tartışmalı entelektüel figür hâline gelen Abdülkerim Suruş’un çalışmaları bu incelemenin odak noktasını teşkil etse de kapsamı bununla sınırlı değildir. Nitekim kitapta İran İslam Cumhuriyeti’nin kurumsallaşma sürecinde Müslüman cenah içindeki çeşitli fraksiyonlara mensup kişilerin teorik ve pratik yaklaşımlarının yanı sıra aralarındaki mücadele de tahlil edilmiştir.

İngilizce kaleme alınan kitap giriş ve sonuç bölümleriyle birlikte dokuz bölümden oluşmaktadır. “Giriş: İdeolojik Kesinlikler, Geçmiş ve Bugün” isimli ilk bölüm sadece İran siyaseti açısından değil ideoloji, ütopya, totaliterlik gibi kavramların birbirleriyle ilişkisini anlamak için de verimli bir zemin sunmaktadır.

Bölüm, Tabrizi’nin kişisel tecrübesine dayalı etkili bir hatırayla başlar. Yazar, İslami literatür ile ilk ciddi karşılaşmasının 1981-1985 yıllarında hapisanede maruz kaldığı ideolojik endoktrinasyon aracılığıyla mümkün olduğunu ifade eder. O zamanlar kendisini Marksist-Leninist ideolojinin takipçisi olarak tanıtan Tabrizi, Şah karşıtı devrime katılmış, sonrasında ise yeni rejim aleyhtarı aktivizme devam ederken tutuklanmıştır. İdeoloji kavramını “bireyin tarihsel ve toplumsal konumunu tanımladığı totalleştirici bir söylem” olarak betimleyen yazar kendi tecrübesinden de hareketle ideolojinin “özellikle kriz zamanlarında kesinlik ve rahatlık sağlayan bir dogma” (s. 3) rolünü oynadığını belirtir. Bölümün devamında ideolojilerin özünü oluşturan ütopyanın kaçınılmaz olarak totalitarizme dönüştüğü önermesi tartışmaya açılmıştır.

“Modernitenin İslami Kökenleri ve İslamcılığın Modern Kökenleri” başlıklı ikinci bölüm, İran İslam Devrimi’nin İslamcı ideolojisini 20. yüzyılın postkolonyal bağlamına yerleştirmeyi amaçlamıştır. Yazar Müslüman coğrafyada bir ideoloji olarak İslamcılığın ortaya çıkmasını Avrupa tarafından sömürgeleşmeye bir tepki ola-

rak değerlendirmiş ve bu tepkinin inşasında dört önemli tarihten (s. 18) bahsetmiştir:

(1) Sömürgeci karşılaşma ve Seyyid Cemaleddin Afgani’nin 19. yüzyıl sonlarındaki (1858-1921) anti-emperyalist Selefiyye Hareketi,

(2) Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü ve Hasan el-Benna liderliğinde İhvan-ı Müslimin’in (Müslüman Kardeşler) kurulması (1928-1947),

(3) Pakistan’ın kurulması ve Ebul Ala Mevdudi’nin İslam devleti anlayışının yanı sıra İsrail devletinin kurulması ve Seyyid Kutub’un el-İhvan’ın orijinal platformunu devrimcileştirerek aşağıdan yukarıya bir toplumsal değişim projesine dönüştürmesi (1947-1967),

(4) ve son olarak 1967 Arap-İsrail savaşı ve 1979 İran Devrimi.

Yukarıda zikredilen isimlerin fikirlerini ve bu fikirleri ortaya çıkaran tarihsel bağlamı inceleyen yazar 1979 sonrası İran’da “İslam’ı modernleştirmekten” ziyade “modernitenin İslamlaştırılmasına” odaklanıldığını (s. 35) iddia etmiştir. Bu iddianın temelinde İran’da modernitenin Batılılaşmanın evrensel deneyimi olarak sunulmasına karşı çıkıldığı tezi yatmaktadır. Yazara göre İslam Devrimi “ne Batı ne Doğu” sloganında da ifadesini bulan alternatif bir toplumsal değişim modeline işaret etmektedir. Bu model, İslam aracılığıyla meşrulaştırılsa da ulusal bağlamda tezahür etmektedir.

Kitabın en geniş bölümünü “Devrim Sonrası Rejimi Meşrulaştırmak: Yeni Anayasanın Oluşumu” isimli üçüncü bölüm teşkil etmektedir. Bu kısımda yazar literatürdeki yaygın bir kanıya -yeni rejim biçiminin Ayetullah Humeyni’nin mutlak otoritesi altındaki genç din adamı militanlar tarafından önceden tasarlanan kasıtlı bir plan olduğu- itiraz etmiştir. Tabrizi’ye göre velayet-i fakih merkezli yönetimin şekillenmesi farklı siyasi gruplar arasındaki güç mücadelesinin sonucunda mümkün olmuştur. Bu görüşünü temellendirmek için ise devrim sonrası devlet inşasının içerdiği çeşitli olasılıkları ve velayet-i

fakihin anayasal olarak yeni rejimin temel direği olarak kabul edildiği tarihsel dönemi mercek altına almıştır. Bu bağlamda 1979'daki anayasa taslakları ve farklı isimlerin bu taslaklar ve yeni rejimin meşruiyet kaynağı üzerine yaptığı tartışmalar incelenmiştir.

“Abdülkerim Suruş: İslam Cumhuriyeti'nin Entelektüel Sesi” başlıklı bölümde Suruş'un erken dönem eserleri üzerinde durarak neden rejim tarafından tercih ettiği ideolog olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Öncelikle Suruş'un İslami felsefi dünya görüşünün şekillenmesinde Anglosakson analitik felsefesinin ve Karl Popper post-pozitivizminin önemine dikkat çekilmiştir. Humeyni'nin kendisinin farkına varmasında (s. 93-94) ise Suruş'un Molla Sadra felsefesi üzerine olan araştırması dönüm noktası olarak sunulmuştur. Bölümün temel iddiası ise yeni rejimin Marksizm'e karşı hem baskı politikası hem de entelektüel alanda açtığı savaşın Suruş'un önemli kıldığıdır. Suruş'un Marksizm eleştirisine gelecek olursak bilgi felsefesinde olduğu gibi burada da Popper'in belirleyici bir etkisi mevcuttur. Nitekim Popper Marksizm'in tarihselci yönünün verdiği totaliter sonuçları vurgularken, Suruş Marksizm'i “maskelenmiş dogmatizm” (s. 102) olarak nitelendirmiştir. Bu noktada Tabrizi'nin Suruş'a karşı eleştirisi de doğmaktadır. Nitekim Suruş, Marksist dogmatizmi büyük bir hevesle eleştirirken dinî militan grupların kamusal alanda süren baskılarına karşı kayıtsız kalmıştır. Bölümde ayrıca Suruş'un Cumhurbaşkanı Ebu'l Hasan Beni Sadr'a yönelik tutumuna da odaklanılmıştır. Bu örnekte Suruş'un karşısında gördüğü kişileri mantıksal tutarlılıklar ya da felsefi argümanlarla yenmediği ve sistem tarafından zorla sindirilmelerinde sorun görmediğine odaklanılmıştır. Sonuç olarak yazar bu dönemdeki Suruş'u “kan ve demirle” belirlenen galiplerin tarafında yer alması, dolayısıyla Kültür Devrimi'ne meşruiyet kazandıran “saray filozofu” (s. 128) rolünü oynaması sebebiyle sert bir dille eleştirmiştir.

Beşinci bölümün başlığı “Terör Dönemi'nden Yüz Çiçek Açsın Kampanyası'na” şeklindedir. Başlıkta Fransız Devrimi'nin şiddetle karakterize olunan dönemine ve Mao Zedung'un 1956'da açıkladığı ve farklı düşünce okullarına izin verilmesini içeren “yüz çiçek kampanyasına” işaret edilmiştir. Bu kısımda yazar dikkatimizi Suruş'tan ziyade yeniden İran'daki gelişmelere çekmektedir. Bölüm, Suruş'un görüşlerinin muhalif Müslüman entelektüellerin sesine dönüşmesini sağlayan arka planı incelemektedir. Yazar yeni rejimin “terör dönemi” olarak nitelendirdiği 1981-1984 yıllarındaki farklı İslami fraksiyonların birbirleriyle anlaştığı ve çatıştığı hususlar üzerinde durmaktadır. Öncelikle bu grupların İslam Cumhuriyeti meşruiyetinin anlamı ve kökenleri üzerindeki fikir ayrılıkları ele alındığı gibi farklılıklarına rağmen savaş yıllarında bu fraksiyonları bir araya getiren faktörler de incelenmiştir. Bölümün vermek istediği esas mesaj ise Humeyni'nin hayatının son yılındaki adımlarıyla “maslahat-ı nizam”ı yani geçici siyasi gerekliliklerin aşkın ve ideolojik temelleri ikincilleştirdiği bir cumhuriyeti miras (s. 144) bıraktığıdır. Nitekim Humeyni'nin ölümünden önce çağrıda bulunduğu 1989 anayasa değişikliği “maslahatın” “fakihliğin” üstünde kurumsallaşması açısından iki önemli ek getirmiştir. Bunlar “velayet-i fakih” ifadesinin “velayet-i mutlak-ı fakih” şeklinde değiştirilmesi ve “Düzenin Yararını Teşhis Konseyine” anayasada yer verilmesidir. Söz konusu anayasa değişikliğiyle birlikte İslam Cumhuriyeti'nin, meşruiyetini dini kurumlardan alan din devletinden, devlet dinini onaylayarak kendi çıkarlarına öncelik veren siyasi varlığa dönüşmesi kurumsallaşmıştır. Yazarın iddiasına göre “mutlak” ifadesi fakihin ve dinî kurumların gücünü genişletiyor gibi görünse de pratikte onu dünyevi alana yerleştirerek velayet-i fakihin “sekülerleşmesine” (s. 145) hizmet etmiştir.

“Kurtuluş Teolojisinden Devlet İdeolojisine: Ali Şeriatî ve Yeni Dini Aydınların Ortaya Çıkışı” başlıklı altıncı bölümde Şeriatî'nin kendi düşün-

cesi ve devrim sonrası yeni dinî aydınlar üzerindeki etkisi ve onlarla farklılıkları incelenmiştir. Bunu yaparken her iki dönemin tarihsel arka planına önem verilmiştir. Bölümde İranlı Gramsci diye nitelendirilen Şeriatî'nin İslam'ın kültürden ideolojiye dönüşmesindeki rolü irdelenmektedir. Şeriatî'nin beslendiği kaynaklar arasında Antonio Gramsci'nin bulunmamasına rağmen yazar ikisi arasında benzerlik ilişkisi kurmuştur. Bu benzerlik ikisinin de devlet analizinde meşruiyet kaynaklarına verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Gramsci devlet toplum ilişkisini araştırırken “rızanın üretimine” özel önem vermektedir. Şeriatî de kitlelerin itaat için rızasının sağlanmasını araştırmış ve bu olgunun temelinde “Safevi Şiiliğini” (s. 169) sorumlu tutmuştur. Şeriatî'ye göre “Safevi Şiiliği” İslam'ı ilerici ve bu dünyayı ilgilendiren özünden soyundurmuştu. Tabrizi Gramsci'nin hegemonya kavramına başvurmuş ve Şeriatî'nin amacının hegemonya karşıtı ideoloji olarak Şiilik tarihini yeniden yazdığını iddia etmiştir. Bölümde 1989 sonrası Müslüman muhalif entelektüellerin İran'ın siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlarının kökenini kolonyal tarihte gören yaklaşımdan uzaklaştığına dikkat çekilmiştir. Bu entelektüeller Şeriatî'nin İslam yorumundan önemli ölçüde etkilenseler de farklılıkları da bulunuyordu. Tabrizi bu farklılığı içinde bulundukları tarihsel bağlamla ilişkilendirmiştir. Nitekim Şeriatî'den farklı olarak bu entelektüeller hegemonik İslami devlete karşıt yorumlar geliştirmek durumundaydılar.

“Şeriatın Sessizliği: Abdülkerim Suruş ve Siyasi Reformun Teolojik Temelleri” başlıklı yedinci bölümde Suruş'un devrim sonrası rejimi eleştiren yazılarına odaklanılmıştır. Suruş'un eleştirileri İran'da Popper'in Açık Toplum ve Düşmanları kitabı etrafında dönen tartışmalarla da ilgilidir. Popper'in tezini savunan Suruş'a göre ideoloji etrafında şekillenen toplumlar totaliterliğe doğru kaçınılmaz bir eğilime sahiptirler. Bu bağlamda Suruş din ve ideoloji arasında bir ayrım yapmış ve Şeriatî'nin din olan İslam'ı

“ideolojileştirmesini” eleştirmiştir. Suruş'un bakış açısına göre devrim öncesinde baskıya karşı silah olarak dinin kullanılması yararlıdır. Ancak devrim sonrasında meşruiyetini dinin tek bir yorumuna dayanarak inşa eden ve dolayısıyla katılık gerektiren “ideolojik toplum” oluşturulmaya çalışılması sorunluydu. Nitekim Suruş'a göre “ideolojik toplum” dini yorumların çoğulculuğunu barındıran “özgür dini toplum” karşısında engel (s. 196) teşkil etmekteydi. Bu noktada, Suruş'un Tanrı tarafından gönderilen din ile insanlığın ona ilişkin sıradan bilgisi arasında yaptığı ayrım önem taşımaktadır. Bu ayrımdan yola çıkarak Suruş “şeriatın sessizliği” teorisini inşa etmiştir. Teoriye göre Tanrı tarafından buyurulan şeriat, sessiz olup savunucuları tarafından sürekli yenilenen, tartışılan ve yeniden seslendirilen bir metin olma özelliği taşımaktadır. Bu anlamda şeriat ideolojinin gerektirdiği eylem manifestosu rolünü oynamaz. Tabrizi, Suruş'un bu teorisinin Muhammed Hatemi'nin 1997'de cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte başlayan reform hareketinin teorik temellerini attığını iddia etmektedir.

“İslam, Demokrasi ve Dini Çoğulculuk” isimli sekizinci bölümde Suruş'un 2000 sonrası yazılarını özellikle dinî çoğulculuk teorisini merkeze almakla incelenmektedir. Bölümde Suruş'a karşı muhafazakâr çevrelerden gelen eleştirilerin yanı sıra Suruş'u eleştiren reformist isimlerin görüşlerine de yer verilmiştir.

“Sonuç: Sosyal Değişim ve Dinin Sembolik Evreni” isimli son bölümde İslam'ın sembolik özelliklerinin devrimci hareketin oluşumunda belirleyici öneme sahip olduğu iddia edilmektedir. Tabrizi, yaygın anlatının aksine mollaların devrimi ilerici, seküler ve demokratik aktörlerden kaldıkları tezine katılmadığını (s. 244) vurgulamaktadır. Ancak yazar devamında, devrimi kazanan İslam'la anayasada kurumsallaşan İslam'ın aynı olmadığını iddia etmektedir. Bölümde dikkat çeken en önemli iddia ise İran devriminin kasıtlı bir şekilde olmasa da İslami bilgi üretiminin yapısını demokratikleştirdiğidir. (s. 246) Buna daya-

nak olarak artık çeşitli grupların kendi sosyal ve siyasi amaçlarını meşrulaştırmak için İslam yorumlarına başvurmaları sunulmuştur. Tabrizi'ye göre bu geleneksel ruhban sınıfının dini hakikat üzerindeki yetkisini azaltmaktadır. İslam'la ilgili tartışmaların sadece medreselerde değil, temsili bir parlamentoda, üniversitelerde, mahkeme salonlarında, sokaklarda, radyo ve televizyonda, gazete köşelerinde ve sınıflarda tartışılması da İslam'ın kamusallaşmasının bir sonucudur. Yazar demokrasinin ön koşulu olarak dinin özelleştirilmesine vurgu yapan Batı merkezli Aydınlanma düşüncesini dini genellikle antidemokratik ve dışlayıcı ruhban sınıfının eline bırakmakla suçlamıştır. Dolayısıyla İran'daki kamusal din tecrübesi incelenmeye değer bulunmaktadır.

Tanıtılan bu kitap İslamcılığın hegemonyaya karşıtı ideoloji olarak ortaya çıkmasını ve İran İslam Devrimi sonrasında birbiriyle rekabet eden İslami yorumların mücadelesini anlamak açısından tarihsel olgularla birlikte verimli bir teorik zemin sunmaktadır. Sadece İran İslam Cumhuriyeti'nin oluşum sürecinin değil aynı zamanda kamusal alanda din tartışmasının Batı merkezli yorumların dışına çıkılarak değerlendirilmesi kitabın ayırt edici özelliklerindendir. Gerek Batı'daki yaygın kanıları gerekse mercek altına aldığı Sürüş'un düşüncelerini eleştirirken geniş literatürden faydalanılması dışında argümantasyon yönteminin güçlü olması da kitabın önemini arttırmaktadır.

ELAM VE ORTA ASYA İLİŞKİLERİ*

id Çev. Eray Karaketir**

ÖZET

Etnik aidiyetleri henüz kesinleşmemiş olan Elamlılar tarafından MÖ 3. binyılın ilk çeyreğinde Güneybatı İran'da kurulan Elam Krallığı, MÖ 1. binyılın ortasına kadar siyasi ömrünü devam ettirmiştir. İran topraklarının en eski ve en uzun ömürlü devleti olan Elam Krallığı, yalnızca askerî ve siyasi değil, sosyo-kültürel bakımdan da güçlü bir yapıya sahip olmuştur. Bu güçlü yapının önde gelen öğelerinden birisini ise kil tabletler ve taş yazıtlar sayesinde günümüze ulaşan Elamca oluşturmıştır. Hint-Avrupa ve Sami dil ailesine ait olmadığı kesin olarak bilinen Elamcanın hangi dil ailesi içerisine yerleştirilmesi gerektiği günümüzde hâlen tartışılmaktadır. İngilizce aslından Türkiye Türkçesine çevirisi yapılan bu çalışmada, Elamca ile Türkçenin benzer yönleri olduğu savunulmuş ve bu doğrultuda çeşitli kanıtlar ortaya koyulmuştur. Çalışma bu bakımdan Elam bilimcileri ve Eski Çağ tarihçilerini ilgilendirmesinin yanında, Türkolog ve filologların da çalışma alanına dâhil olmuştur. Bu sebeple özellikle Türk bilim insanlarının Elamca-Türkçe ilişkisini konu edinen gelecekteki muhtemel çalışmalarına katkısı olacağı düşünülerek alanında nadir bir yere sahip bu çalışmanın Türkiye Türkçesine kazandırılması kararlaştırılmıştır. Çalışma Türkiye'nin önde gelen filolog, arkeolog, tarihçi ve etnograflarından Hâmit Zübeyir Koşay tarafından kaleme alınmıştır. Türkçe ve Türkler üzerine yaptığı araştırmalar sırasında Elamcanın Türkçe ile benzerlikler taşıdığını fark eden Koşay, Elamca-Türkçe ilişkisi üzerine odaklanarak elde ettiği sonuçları birkaç çalışmada yayımlamıştır.

- * Makalenin orijinal künyesi şu şekildedir: Hâmit Zübeyir Koşay, “Elam and Central Asian Relations”, *Journal of the Regional Cultural Institute (Iran, Pakistan, Turkey)*, Vol. 1, No. 3, Published by Regional Cultural Institute Tehran, Summer 1968, Tehran, p. 37-43. Söz konusu makale, yazarın çeşitli yıllarda yayımlanmış çalışmalarının bir araya getirildiği kitapta şu künye bilgileriyle yeniden yayımlanmıştır: Hâmit Zübeyir Koşay, “Elam and Central Asian Relations”, *Etnoğrafya, Folklor, Dil, Tarih vd. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974, s. 211-217. Öte yandan tercümede, makalenin orijinal hâlindeki başlık ve paragraf gibi unsurlara bağlı kalınmış ancak makalenin orijinal hâlinde Türkçe ve İngilizce özet bulunmaması sebebiyle çevirmen tarafından makaleye Türkçe ve İngilizce özet eklenmiştir. Ayrıca açıklama ya da düzeltme gereken yerde dipnot kullanılmıştır. Makalenin Türkçeye tercüme edilip yayımlanabilmesi için verdikleri resmi izin dolayısıyla Economic Cooperation Organization’a (Ekonomik İşbirliği Teşkilatı) çok teşekkür ederim.

Atıf/To Cite: Karaketir, E. (Çev.). (2024). Elam ve Orta Asya ilişkileri. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 3(6), ss. 71-78.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, Nevşehir, Türkiye. karaketireray@gmail.com

Çevirisi yapılan bu çalışma bunlardan birini meydana getirmiştir. Çalışmada öncelikle Eski Çağ'da çeşitli bölgelerden İran topraklarına yapılan göçler ve Tarih Öncesi Dönem'de İran'da yaşanan sosyo-kültürel gelişmeler kısaca ele alınmıştır. Bu kısımların ardından Elam Krallığı coğrafi, siyasi ve kültürel bakımdan değerlendirilmiş ve özellikle Bedrich Hrozný'nin Elamlılar ve Elam Krallığı hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise Elamlıların kökeni incelenmiş, Elamca ile Türkçe arasındaki dil bilgisi ve sözcük benzerliklerinden söz edilmiştir. Çeşitli bilim insanlarının eserlerine yapılan atıflarla desteklenen bu bölümde, on yedi Elamca sözcüğün Türkçedeki karşılıklarının verilmesinin yanı sıra Elamca ve Türkçe arasındaki yineleme, iyelik eki, ünlü uyumu gibi dil bilgisi benzerliklerine değinilmiştir. Sonuç itibariyle tüm bunlardan yola çıkılarak Elamlılar ile Türklerin etnik bakımdan akraba olabilecekleri ihtimaline dikkat çekilmiştir.

Anahtar kelimeler: Elamlılar, Elam Krallığı, Elamca, Türkçe, Eski İran.

ELAM AND CENTRAL ASIAN RELATIONS

ABSTRACT

The Elamite Kingdom, founded in Southwestern Iran in the first quarter of the 3rd millennium BC by the Elamites, whose ethnic affiliation has not yet been definite, continued its political life until the middle of the 1st millennium BC. The Elamite Kingdom, the oldest and longest-lasting state in Iran, had a strong structure not only militarily and politically but also socio-culturally. One of the leading factors of this strong structure is the Elamite, which has survived to the present day through clay tablets and stone inscriptions. It is still being discussed which language family Elamite should be classified in, as it is known for certain that it does not belong to the Indo-European and Semitic language families. In this study, translated from English into Turkish, it is argued that Elamite and Turkish have similar aspects and various evidences are revealed in this direction. In this respect, the study is of interest not only to Elamologists and ancient historians, but also to Turkologists and philologists. Therefore, it was decided to translate this work, which has a rare place in its field, into Turkish, especially considering that it will contribute to the possible future studies of Turkish scholars on the Elamite-Turkish relationship. The study was written by Hâmit Zübeyir Koşay, one of Turkey's leading philologists, archaeologists, historians and ethnographers. Koşay who realised that Elamite had similarities with Turkish during his research on Turkish and Turks, published the results he obtained by focusing on the Elamite-Turkish relationship in his several studies. This translated work is one of them. In the study, firstly, the migrations from various regions to Iranian lands in the Ancient Age and the socio-cultural developments in Iran in the Prehistoric Period are briefly discussed. Following these parts, the Elamite Kingdom was evaluated geographically, politically and culturally, and especially Bedrich Hrozný's views on the Elamites and the Elamite Kingdom were included. In the last part of the study, the origin of the Elamites is analysed and the grammatical and lexical similarities between Elamite and Turkish are mentioned. In this section, which is supported by references to the papers of various scholars, grammatical similarities between Elamite and Turkish such as reduplication, possessive suffix and vowel harmony as well as the equivalents of seventeen Elamite words in Turkish are given. In conclusion, based on all these, the possibility that the Elamites and Turks may be ethnically related has been pointed out.

Anahtar Kelimeler: Elamites, Kingdom of Elamite, Elamite Language, Turkish, Ancient Iran.

GİRİŞ

İran, eski uygarlıkları asimile etmiş ve yaratmış, birçok göçe ve büyük öneme sahip tarihî olaylara tanık olmuş bir ülkedir. Avrasya'nın bozkırlarından aşağı süzülen kitleler, ona düzenli olarak yeni kan ve güç katmıştır. Bu insanlar, mevcut terimlerle, Asyalı, Hint-Avrupalı veya Altay (Türk-Moğol) kökenlidir. Göçlerde iki yol izlenmiştir: a) Azerbaycan, b) Horasan. Sasani imparatorlarının, uzun bir duvar örmek suretiyle ikinci yolu engelleme çabaları nafile olmuştur.

MÖ 2. binyılın başlarında iki Hint-Avrupa kabilesi grubu, muhtemelen Altay kabilelerinin baskısı altında Avrasya bozkırlarından göç etmeye başlamıştır. Batı grubu, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a ve oradan da Anadolu'ya uzanan bir rota izlemiştir. Doğu grubunu oluşturan Hint-İranlılar, Kafkasya'yı geçerek Fırat boyunca ilerlemiş ve ileri uygarlığa sahip bir halk olan Hurriler ile karşılaşarak onlar (Asya koluna mensup Hurrilerin uygarlığının doruk noktası MÖ 1450 civarındaydı) tarafından asimile edilmişlerdir. Bu gruba ait bazı kabileler Hindistan'a

yerleşmiştir. Kimmerler ve İskitler de aynı yolu izleyerek MÖ 8. yüzyılda Orta Doğu'ya yerleşmişlerdir.

Asur metinleri, MÖ 844 yılında Zagros Bölgesi'nde Parsua (Persler) ve Madai'nin (Medler) varlığını bildirir. İran'a yavaş yavaş nüfuz eden Medler, İsfahan'da Elamlılarla karşılaşmışlardır. Bölgenin kuzeyine, Part İmparatorluğu'nun gelecekteki kurucuları olan Parthava kabilesi yerleşmişti.

Büyük bir imparatorluk kuran ve Yunanistan'ı III. Darius'un hataları yüzünden fethedemeyen Ahamenişler, Roma İmparatorluğu'na karşı ayakta kalabilen Persler, savunma stratejisinin ustası olan Partlar ve Bizans İmparatorluğu'nun amansız bir düşmanı olduğunu kanıtlayan ve hâkimiyeti altında İran sanatının en yüksek biçimine ulaştığı Sasani İmparatorluğu bu makalenin kapsamına girmemektedir.

İran'ın şanlı tarihinin yanı sıra ilginç bir prehistoryası ve protohistoryası vardır. Orta İran'daki deniz, buzul sonrası dönemin kurak ikliminde kurduğu zaman, erken uygarlıklar bu denizin eskiden batı ve kuzey kıyıları olan yerlerde ve Zagros Dağları'nın hâlen kurak olan yamaçlarında gelişmiştir.

1. Paleolitik Dönem: İnsanoğlu, bu dönemde Anadolu'da olduğu gibi İran'da da var olmuştur. Mazenderan kültürü ve Hotu Mağarası'ndaki buluntular ve Anadolu'da Antalya'nın kuzeyindeki Karain Mağarası'ndaki buluntular arasında yapılacak bir karşılaştırma önemli sonuçlar verebilir ve Türk ve İranlı bilim insanları arasında iş birliği tavsiye edilebilir.

2. Neolitik Dönem: İran'daki en eski Neolitik yerleşimler, Elam topraklarında ve bugünkü Kaşan yakınlarındaki Sialk'ta (en azından MÖ 5. binyıl) keşfedilmiştir. Köy ve kasabalar da yaşayan bu insanlar avcı, çoban ve çiftçilerdi. Beyaz boya astar üzerine siyah boya ile sepet örgüsü deseninde süslemeler yapmışlardır. Ahirete inanmışlar ve ölülerini dizleri bükülü şekilde ve

etrafını kırmızı demir oksit boyalı (okra) hediyelerle çevreleyerek gömmüşlerdir. Dönemin karakteristik özelliği olan bu renkli seramikler hakkında Çek bilim insanı B. Hronzny şu yorumu yapmaktadır:

“Neolitik Dönem’de, Orta Asya’daki tek renkli, ilkel karakterli en eski çanak çömlek Doğu’da ortaya çıkmış; Batı medeniyetinin bu beşiğinde, belki de bu Neolitik Dönem’in sonlarına doğru boyalı seramikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bölgeler daha sonra göçebeler ve yarı göçebeler tarafından doldurulmuştur. Bu bölgelerin buzul sonrası dönemde devam eden kuraklıkları, bu halkları her yöne göç etmeye zorlamıştır. Bu halkların kültürü ve daha özelde boyalı seramikleri, Elam’da, Susa’da ve Kuzey Mezopotamya’da, Tel-Halaf, Arpachiyya, vb. yerlerde en yüksek mükemmelliğe ulaşacaktır.” (Hronzny, 1947, s. 139).

Elam ve Orta Asya arasındaki ilişkilere dikkat çeken tek bilim adamı B. Hronzny değildir. Sümerler Mezopotamya'ya yaklaşık olarak aynı zamanda yerleşmişlerdir ve onların kökenleriyle ilgili B. Hronzny'nin (1947, s. 319) ilginç teorisini aktarıyoruz: “Muhtemelen Hint-Avrupa ve Altay unsurlarının bir karışımı olan Sümerler, Uralların doğusundaki Kırgız bozkırlarında bir noktadan (Sümer Aralı) yola çıkarlar. Hazar Denizi'nin güney ucu boyunca ilerlerler ve ilk önce Azerbaycan, Transkafkasya ve Sincar bölgesine göçerler. Bir süre sonra Transkafkasya, Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu'yu geçerek Babil'e ulaşırlar.”

Uruk Dönemi'ni takip eden Cemdet Nasr Dönemi'nin sonunda Sümerler Mezopotamya'ya yerleşmişlerdir.

Elam, Zagros Dağları'nın eteklerinde ve Babil'in ve Asurluların topraklarının kuzeyinde bir platodur. Deniz seviyesinden 1.500 metre yüksekliktedir. Akad dilinde “Elamtu” yüksek bir plato ya da doğudaki yer anlamına gelmektedir. Elam'ın başkenti Susa, Kerha ve Karun nehirleri-

nin suladığı verimli bir vadide yer almaktadır. B. Hronznyi bunu (1947, s. 13) şöyle tanımlamaktadır: “Nüfusu, çevre ülkelerdeki Sümer, Sami ve Hint-Avrupa nüfuslarından kesinlikle farklı olan Elam, aynı zamanda büyük bir siyasi ve kültürel merkezdir ancak daha önce bahsedilen ülkelerden daha az önemlidir.”

Sami kökenli Akad kralları döneminde Elam, Mezopotamya’nın güçlü etkisi altındaydı. Yerli hanedan sadece Avan’da Naram Sin’in (MÖ 2320-2284) bir vasalı olarak hüküm sürebilirdi. Avan kralı ile Naram Sin arasında Elam dilinde yapılan antlaşma, böyle bir belgenin bilinen en eski metnidir. Bu dönemde Proto-Elam yazısının* yanı sıra Sümerce ve Akadca da kullanılmıştır. Elam’a özgü boyalı seramikler ortadan kalkmakta, Sümer-Akad gelenekleri öne çıkmaktadır. Sümer tepkisi sonucunda dördüncü Uruk hanedanı kurulduğunda, Avan hanedanının bir üyesi olan Puzur Suşinak (yaklaşık MÖ 2288) bağımsızlığını ilan etmiştir ve onun dönemine ait Proto-Elam yazılı ve Akadca metinler mevcuttur.

Üçüncü binyılda, tümü yarı göçebe ve arkeolojik terminolojide Asyalı olarak adlandırılan aşağıdaki kabileler Batı İran’a yerleşmiştir: Kuzeyde Gutiler, güneyde Lullubiler, Kassitler ve Elamlılar. 125 yıl (MÖ 2255-2131) hüküm süren Guti kralları arasında Şarлак, El Ulumus, İnima Bakiş, Yarlagab, Kurum, Yarlaganda, Tirikan gibi isimleri hem görünüş hem de anlam olarak Türkçenin kurallarına ve aynı zamanda Türk isim verme geleneğine uyan birkaç kral vardır.

Yeni Babil Hanedanı, Gutileri Mezopotamya’dan kovduğunda, Elam bir Babil

eyaleti olmuştur. Daha sonra Simas Krallığı’na ve ardından İsin Hanedanı’na bağımlı hale gelmiştir. MÖ 2. binyılda Elam, tanrıları İnşuşinak ve Şala olmasına rağmen Akad yazısını kullanmıştır. Larsa Hanedanı bir süre Uruk ve Babil’i bile yönetmiştir ancak Hammurabi ve halefi Rim-Sin, 31 yıllık bir mücadelenin ardından Larsa Hanedanı’na son vermiştir.

MÖ 1300 yılında yeni bir hanedan hüküm sürmeye başlamış ve bu sırada Elam en görkemli dönemini yaşamıştır. Kutir-Nahunte (1207-1171) Kassitleri kovmuş, oğlunu Babil’e vali atamış ve Marduk’un heykelini Susa’ya naklettirmiştir. Halefi Silhak-İnşuşinak (1165-1151), sınırları Kerkük’e kadar genişletmiştir. Babil ve Asurlular arasındaki üstünlük mücadelesi sırasında, Babil kralı I. Nabukednezzar, Elam’ı harap etmiş ve Susa’yı almıştır. Marduk’un heykeli Babil’e iade edilmiş ve Elam tarihten silinmiştir.

1. Elamlıların Kökeni

Arkeolojide Asyalı veya Hazar kavimleri olarak bilinen ve dünya tarihinde önemli bir rol oynayan bu ırk, muhtemelen Orta Asya’dan İran’ın Zagros bölgesine Hint-Avrupa kavimlerinden önce gelmiştir. Aryan ya da Sami olmadıkları bilinmektedir ve kökenlerini belirlemek için elimizdeki tek yol, dillerini incelemektir. Bu konudaki çalışmalarında Türkçe ile sadece benzerlikler değil, aynı zamanda belirgin şekilde aynı formlar olduğunu fark ettim.

* Hâmit Zübeyir Koşay’ın hatalı bir şekilde Proto-Elam yazısı olarak isimlendirdiği yazı türü aslında Linear Elam yazısı olup, günümüzde bu isimle bilinmektedir. Linear Elam yazısı gibi yine İran’da icat edilen Proto-Elam yazısı ise Linear Elam yazısından daha eski bir dönemde, MÖ 3100-2900 yılları arasında kullanılmıştır. Proto-Elam yazısı hakkında geniş bilgi için bk. Eray Karaketir, *Proto-Elam Kültürü ve Elam-Mezopotamya Siyasi İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Denizli, 2023; Eray Karaketir ve Yusuf Kılıç, “İran’da Yazının İcadı: Proto-Elam Yazısı ve Proto-Elam Yazılı Tabletler”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 18/1, 2024, s. 97-136 (Çevirmen notu).

2. Sözcük Dağarcığındaki Benzerlikler

1. Elamca: *atta*, Eski Farsça “Pita” (baba) F. H. Weissbach s. 86; G. Hüsing, OLZ. 1901, II, s. 447.

Türkçe: *ata* (baba) Radloff I, s. 449.

2. Elamca: *bali-be* (tanrıların heykelleri) OLZ, 1901, II, s. 447.

Türkçe: *balbal* (tatuse) W. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 129 (Aynı kökene ve aynı anlama sahip Macarca “balvány”).

3. Elamca: *la-gitta* (Eski Farsça “ashiya-vam” Ben gittim) F. H. Weissbach, s. 44.

Türkçe: *Kit-mek* (git-mek): gitmek, Radloff II, s. 1374; Kaşgari, s. 111, 36, 15.

4. Elamca: *Ike* (erkek kardeş) G. Hüsing, *Altelamische Text*, 1916, s. 84, 60; Elamca: *igi* (erkek kardeş) H. Hüsing OLZ, II, s. 449.

Türkçe: *eke* (büyük erkek kardeş/ağabey) P. D. C. s. 28; Bugadof, Kirgiz. s. 70.

5. Elamca: *kitti* (şanslı olmak) F. Borck, *Elamische Studien*, 1933, s. 18. Elamcadaki eski biçimi *kut* idi.

Türkçe: *kut* (şans) Radloff II, s. 990; Kaşgari II, s. 97, I.

6. Elamca: *kit-ti* (gizlemek), F. Borck, a.g.e., 1933, s. 19, 16.

Türkçe: *Kiz-lemek* (gizlemek), Radloff, II, s. 1399; Kaşgari I, s. 92, 12.

7. Elamca: *Korpi* (el) F. Borck, a.g.e. s. 13.

Türkçe: *Kar* (kolun yukarı kısmı), W. Bang - A. von Gabain: *Analitischer Index*, s. 35; ayrıca Macarcada *kar*: kol.

8. Elamca: *Kukki* (gök) G. Hüsing, *Altelamische Texte*, 1916, s. 65 (Çivi yazısıyla iki hecede *Kuk-ki* olarak yazılır).

Türkçe: *kuk, gök* (gök) Radloff, II, s. 1218; Kaşgari, I, s. 46, 8.

9. Elamca: *Kulla* veya *kula* (yalvarmak, dua etmek), G. Hüsing, s. 47; F. Borck, s. 31.

Türkçe: *kol* (yalvarmak) *Tarama Dergisi*, I, s. 659; Kaşgari I, s. 335.3 (dilemek) R. II. s. 584. Macarcada *koldos*: dilenci.

10. Elamca: *Kut* (getirmek) G. Hüsing, IV, OLZ, 1902, s. 45. Ayrıca “koruması altına almak” anlamına gelir.

Türkçe: *Köt-ürmek* (götürmek) Radloff II, s. 1279; Kaşgari I. s. 429.13 (kaldırmak) W. Bang - A. von Gabain, *Analitischer Index*. Kazan ağzı, “kaldırmak” anlamında kullanır.

11. Elamca: *pari, paru* (gitmek, yürümek) F. H. Weissbach, s. 48.

Türkçe: *bar-mak* (gitmek), Radloff, IV, s. 1474; Kaşgari II, s. 5, 17. Uygurcada *gar* (gitmek) *Analitischer Index*, s. 13, Güney Türkçesi ağzı: *varmak*.

12. Elamca: *şak* (erkek çocuk), G. Hüsing, *Altelamische Texte*, 1916, s. 41.

Türkçe: *çaga* (erkek çocuk) bala çaga. H. Z. Koşay - İshak Refet; *Anadilden Seçmeler*.

13. Elamca: *te-en* (duymak, dinlemek) F. Borck 31, Qu. 54.

Türkçe: *tin-lamak* (duymak, dinlemek) Radloff III. s. 1309; Kaşgari III, s. 298.1 Günümüz Türkçesinde, *dinlemek*.

14. Elamca: *tikka* (dikmek, yerleştirmek). G. Hüsing, s. 57, 31.

Türkçe: *tikmek, dikmek* (dikmek) W. Bang-A. von Gabain, *Analitischer Index*, s. 46.

15. Elamca: *tu-un* (ruh, yaşam) F. Borck.

Türkçe: *tin* (ruh, can, cevher, nefes) *Tarama Dergisi* II, s. 1226. *Tin-lig* (varlık, insanlık) *Analitischer Index*.

16. Elamca: *ukku-nina* (yukarı) Jensen, ZDMG, 1908 N. II, s. 515.

Türkçe: *uk-ari* (yukarı) *Çağatayca Büyük Türk Lügati* I, s. 410 (Bakınız: Moğolca: *yuge* (yukarıda) R. D. 13. K. Shirattori.

17. Elamca: *utta* (biz geçtik) *Tigranlake utta*: biz Dicle’yi geçtik, G. Hüsing, OLZ. 10 s. 384.

Türkçe: *Utmek* (bir uçtan bir uca geçmek, aşmak), Radloff I, s. 1260. *Idilni uttiler*: onlar Volga'yı geçtiler.

Buraya kadar verilen örneklerde benzer ve hatta özdeş biçimlerin bir tesadüf olması mümkün değildir. Uzak geçmişte Elamlılar ile Proto-Türklerin Orta Asya'da birlikte yaşamış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Daha fazla metin keşfettikçe, kuşkusuz fonetik benzerliklere dikkat çekmek mümkün olacaktır. Şüpheli dil bilimciler, diller arasındaki bir ilişkiyi kanıtlayan şeyin, kelime dağarcığından çok dilbilgisindeki benzerlik olduğu konusunda ısrar edebilirler. Aşağıdaki örnekler, iki dil arasında gramer benzerliklerinin de olduğunu gösterebilir.

1. Yineleme, Kafkas dillerine özgü bir özellik değildir. H. Winckler tarafından OLZ 1907, s. 560'ta tırnak içine alınmış Kafkas dillerindeki örneklerin çoğu Türkçeden ve Arapçadan alıntıdır. (Bkz. F. Seybold: Zu "H. Wincklers, Elamisch and Kaukarisch", OLZ I. s. 35). Türkçede *kiz miz*, *allak bullak* gibi biçimler çoktur.

2. -e ile oluşturulan iyelik eki Türkçe-Elamca için de geçerlidir: onun (ad), onun-e (adı). G. Hüsing, *Zur Struktur Elamischen*, OLZ, 1905, s. 50. Türkçe: ad (ad), ad-ı (adı).

3. Tamlayan durumu Elamcada -na ile, Türkçede -in, -nin ile ifade edilir. Elamca:

tur Nappuneta-na (Nabunaid'in oğlu), F. H. Weissbach, *Die Achameniden Inschriften Zweiter Art.* 1890, s. 56. Elamca *tur* (oğul) ve Türkçe *torun* (torun) arasındaki benzerlik burada belirtilmelidir.

4. "-a, -e" ilgeci, Elamcada -ikki veya ikka son ekiyle ifade edilir. Elamca: *Mata-pe-ikka pari-ya*: "Ben Medya'ya gittim", F. H. Weissbach, s. 55. Türkçe: *Medya-ga (ka) baram*. Elamca *pari* (gitmek) eski Türkçede ve bazı Türk ağızlarında *bar-*'dir.

5. Görülen geçmiş zaman, Elamcada -ta veya -ti son ekiyle (F. H. Weissbach, s. 52) ve Türkçede -ti ile oluşturulur. Elamca: *huttas-ta*, *huttas-ti* (yaptı). Eski Türkçe: *it-ti* (yaptı). Elamca *hutta*'da Eski Türkçe *it-*, *et-* ile bir benzerlik görüyoruz.

6. Ünlü uyumu hem Türkçe hem de Elamca için tipiktir. G. Hüsing, OLZ. 1905, s. 53.

Sonuç olarak, yukarıda bahsettiğimiz gibi yolların izlenmesinde Türkologların üzerine düşen görevi biz ancak vurgulayabiliriz. Tarihî çağların yanı sıra tarih öncesi çağlarda da Türkler ve İranlılar özgürce karışmışlardır ve tarih öncesine kadar uzanan bu tür yakın ilişkilerin farkındalığı ancak şimdiki bağlarımızı güçlendirebilir.

چکیده

پادشاهی عیلام (ایلام) که به دست عیلامی‌ها، قومی که ریشه نژادیشان هنوز به‌طور قطعی مشخص نشده، در ربع نخست هزاره سوم قبل از میلاد در جنوب غربی ایران تأسیس شد و تا اواسط هزاره اول قبل از میلاد به حیات سیاسی خود ادامه داد. پادشاهی عیلام که به عنوان قدیمی‌ترین و طولانی‌ترین دولت در سرزمین ایران شناخته می‌شود، نه تنها از لحاظ نظامی و سیاسی، بلکه از لحاظ اجتماعی و فرهنگی نیز دارای ساختاری قدرتمند بود. یکی از عناصر اصلی این ساختار قدرتمند، زبان عیلامی بود که به لطف لوح‌های گلی و کتیبه‌های سنگی تا به امروز رسیده است. با وجود اینکه به‌طور قطعی مشخص شده که زبان عیلامی به خانواده زبان‌های هندواروپایی یا سامی تعلق ندارد، اما اینکه باید در کدام خانواده زبانی طبقه‌بندی شود، هنوز موضوع بحث است. در این پژوهش که از انگلیسی به ترکی استانبولی ترجمه شده، ادعا گشته که شباهت‌هایی میان زبان عیلامی و ترکی وجود دارد و در این راستا دلایل و شواهد مختلفی ارائه شده است. از این منظر، این پژوهش علاوه بر اینکه برای عیلام‌شناسان و تاریخ‌نگاران باستان اهمیت دارد، با حوزه تحقیقات زبان‌شناسان و فیلولوژیست‌های ترک نیز ارتباط دارد. به همین دلیل، با توجه به اینکه این پژوهش در زمره آثار نادر در زمینه بررسی روابط زبان عیلامی و ترکی قرار دارد و می‌تواند به مطالعات آینده دانشمندان ترک در این زمینه کمک کند، تصمیم بر آن شد تا این اثر به زبان ترکی ترجمه شود. پژوهش مزبور را حامد زبیر قوشای، فیلولوژیست، باستان‌شناس، تاریخ‌نگار و قوم‌شناس برجسته ترک نگاشته است. قوشای در جریان تحقیقات خود درباره زبان ترکی و ترک‌ها، متوجه شباهت‌هایی بین زبان عیلامی و ترکی شد و بر این حوزه متمرکز گشت و یافته‌های خویش را طی چند پژوهش منتشر کرد. ترجمه حاضر یکی از این پژوهش‌ها است. در این پژوهش، ابتدا به طور مختصر به مهاجرت‌های مختلف از مناطق گوناگون به سرزمین ایران در دوران باستان و تحولات اجتماعی- فرهنگی دوران پیشاتاریخ در این سرزمین پرداخته شده است. پس از آن، پادشاهی عیلام از جنبه‌های جغرافیایی، سیاسی و فرهنگی بررسی شده و به‌ویژه به دیدگاه‌های بدیخ‌ه‌روزی درباره عیلامی‌ها و پادشاهی عیلام اشاره شده است. در بخش پایانی پژوهش نیز به بررسی ریشه‌های عیلامی‌ها پرداخته شده و به شباهت‌های دستوری و واژگانی زبان عیلامی و ترکی اشاره شده است. در این بخش آثار مختلف دانشمندان مورد استناد قرار گرفته و علاوه بر ارائه معادل‌های هفده واژه عیلامی در ترکی، به شباهت‌های دستوری مانند تکرار، پسوند مالکیت و هماهنگی مصوت‌ها اشاره شده است. در پایان نیز با استناد به تمامی این موارد، به احتمال خویشاوندی عیلامی‌ها و ترک‌ها از نظر نژادی اشاره گردیده است.

کلیدواژه‌ها: عیلامی‌ها، پادشاهی عیلام، زبان عیلامی، زبان ترکی، ایران باستان.

Kaynakça

Hronzny, B. (1947). *Histoire de l'Asie Anterieure de l'Inde et de la Crete*.

Weissbach, F. H. (1890). *Die Achameniden Inschriften Zweiter Art*.

Hüsing, G. (1905). *Zur Struktur Elamischen, OLZ*.

Türkiye İran Araştırmaları Dergisi
Turkish Journal of Iranian Studies

“Tanıtım nüshasıdır, para ile satılamaz.”
“Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğin 5’inci maddesinin 2’nci fıkrası çerçevesinde bandrol taşıması zorunlu değildir.”